

»NOVA EVROPA« O STJEPANU RADIĆU

/*Časopis »Nova Evropa« (1920—1928) o Stjepanu Radiću/*

Branka B o b a n

Stjepan Radić je bio jedan od najistaknutijih aktera političkog života Kraljevstva SHS nakon I svjetskog rata. Zato se i časopis »Nova Evropa« dosta bavio njegovim shvaćanjima i djelatnošću, pa se on spominje u preko devedeset članaka, mada najčešće usput u kontekstu rasprave o nekom problemu. Svi ti članci objavljeni su u periodu od 1920—1928. godine. Kasnije više nema značajnih komentara o njemu. Većina suradnika »Nove Evrope« je o Radiću pisala samo jedanput ili dvaput, samo je urednik Milan Čurčin vrlo često komentirao njegovo djelovanje u gotovo redovitoj rubrici »Politički pregled«.

S obzirom na unitarističku orijentaciju većine suradnika »Nove Evrope« razumljiv je njihov kritički, pa i negatorski odnos prema Radiću, koji je tek u drugom dijelu tog razdoblja povremeno ublažen. Iznenađuje međutim činjenica, s obzirom da je ovaj časopis uživao ugled ozbiljnog intelektualnog glasila, da su članci i komentari pisani uglavnom na temelju vrlo slabog poznavanja Radićevih shvaćanja i djelovanja, posebno u periodu prije I svjetskog rata. To dolazi naročito do izražaja kad se njihovi članci usporede s člancima npr.: Milutina Nehajeva, Ljudevita Tomašića, Milana Marjanovića, Josipa Horvata, Miroslava Krležu, Augusta Cesarca i drugih koji su prema Radiću imali različit odnos, ali su donosili puno više korektnih informacija i, ako su polemizirali, činili su to sa više argumenata.¹ Zbog toga su, s obzirom na količinu točnih podataka, najinteresantniji u »Novoj Evropi« komentari o Radiću koje piše Milan Čurčin, jer je on pisao o aktualnim političkim prilikama i događajima koje je izvrsno poznao.

Sve do smrti Stjepana Radića 1928. godine on, i Milan Čurčin sa »Novom Evropom« ostaju na suprotnim pozicijama u pogledu shvaćanja nacionalnog pitanja u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, ali su bliži nego što se može vidjeti na prvi pogled u liberalističkoj orijentaciji, a nisu tako bliski, kako izgleda, u shvaćanju seljačke demokracije i porodičnog i organiziranog zadrukarstva. Dakako u svim tim pitanjima postoje razlike i među suradnicima »Nove Evrope«, ali one su ipak samo nijanse unutar jedne generalne orijentacije, ako se ne radi o »gostima« čiji članci su napisani na poziv urednika, kada on smatra da treba neki problem i šire razmotriti. Tu spadaju članci Ljubomira Stojanovića o kojima će biti riječi u daljnjem tekstu.

¹ Usp. Milutin Nehajev, Stjepan Radić, »Hrvatsko kolo«, Knj. IX, Zagreb 1928; Dr Ivo Politeo, Politik vedroga neba i širokih polja, »Savremenik«, g. XXI, kolovoz-rujan 1928; Ljudevit Tomašić, Stjepan Radić kao uzgajatelj, »Hrvatski učiteljski dom«, Zagreb 1928., II, br. 9; Milan Marjanović, Stjepan Radić, Beograd 1937; Miroslav Krleža, Stjepan Radić na odru 8. VIII 1928., Književnik, Zagreb, 1928., g. I, br. 6; August Cesarec, Nad grobom sudbonosne žrtve, »Zaštita čovjeka«, Zagreb, 1928., g. I, br. 3. i drugi članci istih i drugih autora.

Suradnici »Nove Evrope« su skloni promatrati stavove svih ideologa H(R-R) SS bez nijansi i razlika što također nije sasvim točno.

Interesantno je da suradnici ovog časopisa nisu poznavali, ili nisu smatrali potrebnim, analizirati radove i shvaćanja Antuna Radića, koji se više od Stjepana bavio problemima sela i s etnološkog, kao i sa socio-ekonomskog stajališta, a njegove stavove je Stjepan prihvaćao. Oni analiziraju stajališta Rudolfa Hercega, smatrajući ih reprezentativnim za stavove stranke, zbog predgovora i pogovora Stjepana Radića u njegovoj knjizi »Hrvatski seljački pokret«. Stjepan je većinu svojih knjiga i rasprava, kao i članaka, napisao prije I svjetskog rata. Tek analizom tih njegovih radova, kao i onih nastalih u toku i nakon I svjetskog rata, dobio bi se pregled kompleksnosti njegovog ideološkog sustava, koji nije bio tako jednostavan, kako to izgleda na temelju Hercegovine knjižice.

Komentarima suradnika »Nove Evrope« obuhvaćeni su različiti problemi i sva područja društvenog i političkog života Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca na kojima je djelovao i Stjepan Radić. U ovom radu će prvo biti izloženi komentari suradnika »Nove Evrope« o njegovoj djelatnosti kronološkim redom, a zatim će se pokušati komparirati stavovi i primjedbe suradnika »Nove Evrope« i Stjepana Radića o nekim od najznačajnijih problema.

Takav pregled i komparacije pokazat će razlike u njihovim shvaćanjima, o čijim se uzrocima u ovom radu, s obzirom na njegov obim, ne može šire raspravljati.

I

Stjepan Radić se od 27. III 1919. godine sve do dana izbora za Ustavotvornu skupštinu (28. XI 1920. godine), uz prekid od mjesec dana u ožujku 1920. godine, nalazio u zatvoru. Zato nije mogao učestvovati u političkom životu u tom periodu. Ipak je svojim stavovima, koje je taj zatvor još više potvrđivao i naglašavao, djelovao kao žarište oko koga se okupljalo sve više onih koji su bili nezadovoljni novim stanjem u nacionalnim i socijalnim odnosima i funkcioniranjem nove države, ali najviše seljaka. Tako je na izborima za Konstituantu 1920. godine postigao ogroman, za njegove protivnike u »Novoj Evropi« neshvatljiv uspjeh.

Do tih izbora Stjepan Radić se uopće ne spominje u »Novoj Evropi«. Nakon njihovih, za suradnike »Nove Evrope« neugodnih rezultata, Milan Rojc, u članku o prilikama u Hrvatskoj koje su utjecale na takve rezultate, konstatira da je Radićev zatvor doprinio njegovom uspjehu, kao i činjenica da je njegova stranka i prije svjetskog rata bila najorganiziranija stranka u Hrvatskoj. Glavni uzrok činjenice da su se glasači opredjelivši za Hrvatsku republikansku seljačku stranku (HRSS), glasali i za njenu nacionalnu politiku, on ne nalazi u njihovoj stvarnoj nacionalnoj svijesti, nego u njihovom nezadovoljstvu greškama nove državne uprave, koja je umjesto reda, u poratne prilike unijela novi nered. On je vjerovao da su svi Južni Slaveni jedan narod i da će s prestankom nasilja i bezzakonja nestati i separatističkih tendencija.²

U nadi da će utjecati na vrhove državne uprave pokazivanjem svih grešaka njihovih podređenih i posebno postupaka tih organa koji su imali pogubne posljedice, zbog sudara mentaliteta i navika, on detaljno i sistematski

² »Nova Evropa« (NE), g. II, Zagreb, 1921., br. 2, M. Rojc, Prilike u Hrvatskoj, str. 47.

opisuje probleme koji su nastali. Tako upozorava da je pojava batinjanja seljaka, pa i seljakinja, koja se u više ili manje drastičnom obliku proširila po mnogim krajevima Hrvatske izazvala kod seljaka strašno ogorčenje, jer su u Austro-Ugarskoj batine kao kazna ukinute još 1869. godine i za »proste zločince po zatvorima«, pa su seljaci njihovu pojavu vezali uz feudalne odnose. Ogromno nezadovoljstvo, i ne samo seljaka, izazivali su vojni sudovi i uređivanje vojnih vlasti mimo civilnih, što u ranijoj državi nije bio običaj, a posebno su seljaci bili ogorčeni progonima ne samo vojnih bjegunaca, nego i njihovih obitelji, što također nisu radile vlasti stare države. Osjećaj nacionalne ugroženosti javio se zbog upotrebe ćirilice i tamo gdje nije nikada do tada upotrebljavan mađarski, npr. u javnim proglasima, a ona je narodu bila jednako nerazumljiva kao i mađarski. Nezadovoljstvo svih slojeva stanovništva je izazvala promjena krune za dinare u omjeru 4:1, uvođenje novih poreza, primjena zakona Kraljevine Srbije koje stanovnici nisu poznavali i koji su bili strani njihovom mentalitetu, kao i prosto bezakonje. Sve to, kao i velikosrpsko pisanje radikalskih novina, davalo je obilje materijala svim opozicijskim novinama u Hrvatskoj, kojim su se one obilato koristile. Rojc je mislio da su to činile i neodgovorno.

U istom broju pojavio se i članak potpisan sa O. I. »Politički i književni portreti — Stjepan Radić«. ³ U njemu, pored subjektivnih (negativnih) dojmova, ima malo činjenica, a koliko se spominju, najčešće su pogrešne. Tako autor piše da je Radićev istup protiv antisrpskih demonstracija u Zagrebu u rujnu 1902. godine njegov prvi javni nastup, kao i da je on zbog toga prvi puta dospio u zatvor. Radić je počeo javno djelovati već od studentskih dana, a prvi javni istup bio je njegov protest protiv ukidanja hrvatske opere 1889. godine, u vrijeme kada je bio još učenik. Zbog toga, kao i nekoliko puta kasnije, dospio je na par dana u zatvor, ali nije mogao biti suđen, jer nije bio punoljetan. Prvi puta je osuđen na tri tjedna zatvora u proljeće 1893. godine, a do rujanskih demonstracija 1902. godine suđen je još pet puta i odležao u zatvoru već oko godinu dana. O. I. zamjera Radiću da se zbog seljaka, kada je osnivao stranku, odrekao 'srbofilstva'. Radić nije bio nikada 'srbofil'. Ako autor pod time misli južnoslavensku orijentaciju, što dijelu zastupnika jugoslavenske ideologije nije bilo strano, to opet nije istina što je vidljivo iz programa stranke. Ta tvrdnja je i u kontradikciji s uvjerenjem suradnika »Nove Evrope« da na južnoslavenskom prostoru ne postoje posebne nacionalne individualnosti, posebno ne u svijesti seljaka. Da su ta njihova shvaćanja bila točna, on je zbog seljaka mogao postati samo Jugoslaven.

Radić je već u školskim danima prihvaćao ideje Račkog i Strossmayera o potrebi južnoslavenske (uključujući i Bugare) suradnje i solidarnosti na gospodarskom, kulturnom i političkom području. Takvo djelovanje moglo je u budućnosti dovesti i do zajedničke države, ali on o tome nije pisao. Stalno se zalagao da se suradnja između južnoslavenskih naroda, odn. plemena, kako je znao pisati, jer su za njega svi Južni Slaveni, pa i Slaveni uopće, jedan narod u etničkom smislu, zasniva na poštovanju i očuvanju posebnosti svih. Već u diplomatskoj radnji 1899. godine, kao i radovima objavljenim prije osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke, on je izrazio sum-

³ »NE«, II, 2, O. I. Politički i književni portreti — Stjepan Radić.

nju u mogućnosti skorog stvaranja južnoslavenske države. S druge strane založio se za čvršću suradnju sa Zapadnim Slavenima koji su živjeli u istoj državi s Hrvatima. Osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) nije donijelo nikakav nagli preobrat u njegovim shvaćanjima.

Iste godine je N. Stojanović u članku »Pregled partija« tj. stranaka u Kraljevstvu SHS napisao da je Stjepan Radić okupio dio naroda na temelju »jednog zastarelog nacionalizma«. ⁴ Ti »površni talasi nacionalizma« će se po njegovom mišljenju brzo izgubiti u »dubini seljačkog mora«. Ipak je zaključio da Radićevu vrijednost ne treba podcjenjivati, kao ni precjenjivati.

Nekoliko brojeva nakon ovog V. Vukičević u članku »Ideologija i ideolozi seljačke klase« pokušao je vezati porijeklo seljačkih ideologija za učenja biblijskih proroka i egalitarističke ideje koje su se javljale tokom cijele povijesti čovječanstva, ali se nikada nisu ostvarile. ⁵ Te ideologije su danas, po njegovom mišljenju, reakcionarne, jer se egalitarizmom suprotstavljaju modernom industrijskom razvoju koji prirodno proizvodi nejednakost. Svojom nerevolucionarnošću ništa ne rješavaju, jer tako ništa i ne mogu izmijeniti, a kada bi to i uspjeli i kada bi svi bili izjednačeni dobivanjem malih, jednakih posjeda, tokom vremena bi opet došlo do raslojavanja, jer svi ljudi nisu jednako sposobni i spremni raditi. U takve ideologije, koje su po Vukičeviću, nastale uglavnom u Zapadnoj Evropi u okviru kršćanskog socijalizma, a na Istoku pod utjecajem L. N. Tolstoja, ubraja on i Stjepana Radića. On smatra da je Radić i gori od drugih jer se okrenuo i protiv jugoslavenskog nacionalizma. Na kraju zaključuje da će svi seljaci u Kraljevstvu SHS naći nove mogućnosti razvoja tek kada se povežu sa duhom srbijanskog seljaštva. U čemu je prednost tog duha, Vukičević ne navodi.

On je pogriješio kada je Radićevu ideologiju ubrajaio među egalitarističke. Radić je svoj pojam »dosljednog demokratizma« povezivao s izgradnjom demokratske i socijalne države. Socijalna država treba osigurati jednake šanse za školovanje i zapošljavanje svih građana, ali se oni sami moraju, svojim radom i sposobnostima boriti za svoje interese. Država mora osigurati socijalnu sigurnost onih kategorija stanovnika koji to ne mogu sami za sebe osigurati, kao djeca, bolesni i starci ali i organizirati sveopće osiguranje protiv raznih vrsta nesreća. Država s velikim procentom seljaštva mora voditi »seljačku politiku«, tj. mora brinuti da zakonima i materijalnom podrškom osigura razvoj ratarstva i stalni napredak materijalnog i socijalnog položaja seljaštva, posebno što brže izvlačenje najsiromašnijih iz njihovog teškog položaja. Ona mora i porezima na opću korist onemogućiti preveliko bogaćenje, posjedovanje prevelikih kompleksa zemlje (preko 100 ha) uz iznimke za ogledna dobra, jer bi takvo gomilanje nužno velik broj ljudi na drugoj strani onemogućavalo da dođu do posjeda. ⁶

⁴ NE, III/1921., 1. i 2., N. Stojanović, Pregled partija.

⁵ NE, III, br. 6., V. Vukičević, Ideologija i ideolozi seljačke klase.

⁶ NE, IV, br. 8, str. 256; Stjepan Radić, Gospodarska politika bez naroda i pravu naroda, Zagreb 1920; »Božičnica«, Hrvatski republikanski seljački kalendar za prostu godinu 1921., Zagreb 1920., isti, Hrvatska država i hrvatska republika, Jediní spas za malene narode; Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva svjetska rata, I dio, Zagreb 1961., str. 47, 105—119; Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske, I, Zagreb 1989., str. 120—135; Stenografske bilješke Sabora Kralj. Hrv.-Slav. i Dalm., Pet. 1913—1918., knj. VI, Zagreb 1918., str. 1468—9, 1472.

1922. godine nema puno članaka u kojima se spominje Radić. Interesantni su jedino prilozi poznatog britanskog publiciste, politologa i historičara, koji se prije i u toku I svj. rata mnogo angažirao na stvaranju jugoslavenske države. U prvom komentaru on piše da su Slovenci i Radić svojim nedolaskom u Beograd i stalnim inzistiranjem na ustavnoj teoriji sami krivi zbog slabe zastupljenosti Hrvata i Slovenaca u državnom aparatu.⁷

U bilješki povodom Memoranduma Hrvatskog narodnog zastupstva od 13. kolovoza 1922. godine Savezu naroda u Ženevi, u kojemu je Radić informirao Ligu naroda o stanju u Hrvatskoj i zaključku zastupstva da ne priznaje zajedničku delegaciju Kraljevstva SHS, koju je odredila beogradska vlada, i da traže da se prizna delegacija zastupstva, R. W. S. Watson piše: »Ujedinjenje je traženo i pozdravljeno od celokupnog južnoslavenskog stanovništva bivše Austro-Ugarske, i primljeno od svakog pojedinog tela predstavnika, koje je god bilo moguće sastaviti u času onog revolucionarnog vrenja, pa među ostalim i od samoga g. Radića.«⁷

Povodom te bilješke treba upozoriti na neke činjenice na kojima je Radić gradio svoju političku orijentaciju, a koje su morale biti poznate i R. W. S. Watsonu i koje danas nalazimo u priručnicima koji se bave tim razdobljem.

Stjepan Radić je od proljeća 1918. godine učestvovao u akciji čeških, slovačkih, poljskih, slovenskih, hrvatskih i srpskih, kao i političara iz Bosne i Hercegovine iz Austro-Ugarske na stvaranju novih država nakon raspada Habzburške monarhije. On se zalagao za stvaranje nove demokratske države u kojoj će narodi biti ravnopravni i u kojoj će biti moguće ostvariti težnje širokih slojeva naroda za demokratskim odnosima i gospodarskim i socijalnim napretkom i pravdom. Zato se već na sjednici Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u ime prava naroda na samoodređenje, zalagao za takvo pravo hrvatskog naroda. Zalagao se i da buduća država bude republika a ne monarhija, jer je iz stalnih kontakata s najširim slojevima naroda znao da narod nije bio razočaran samo Habzburškom monarhijom, nego i monarhijom kao institucijom uopće. Nadao se isto tako da bi uklanjanjem dinastije Karađorđevića bili eliminirani i velikosrpski dvorski krugovi, i oni političari Kraljevine Srbije koji su njenu politiku usmjerili ka militarizmu.

Za nijedan od tih zahtjeva nije uspio dobiti podršku većine tadašnjih političara u Hrvatskoj, ni u Saboru u toku rata, ni u Narodnom vijeću SHS na njegovom kraju. Ipak Sabor je na zadnjoj sjednici, na kojoj je proglasio odcjepljenje od Austro-Ugarske, također jednoglasno zaključio da o ustrojstvu buduće države, kao i o obliku vladavine treba odlučiti Ustavotvorna skupština kvalificiranom većinom. Središnji odbor je prihvatio »Naputke« o uvjetima i načinu ujedinjenja u kojima je potvrđen zaključak Sabora da o ustrojstvu i obliku vladavine u budućoj državi mora odlučivati Ustavotvorna skupština kvalificiranom većinom. Središnji odbor Narodnog vijeća je pod pritiskom Svetozara Pribičevića donio zaključak da se hitno sprovede ujedinjenje, bez sazivanja Sabora ili Narodnog vijeća. Radić je dokazivao da jedino Sabor, ili bar Narodno vijeće može donijeti takvu odluku i da ih je moguće hitno sazvati. Delegacija koja je otišla u Beograd, a činili su je svi članovi Središnjeg odbora izuzev Radića, koji nije htio ići, tako da je bila istinita njegova tvrdnja da je Odbor sam sebe delegirao, je prihvatila

⁷ NE, IV/1922., br. 7, R. W. Seton Watson, Političke indiskrecije.

ujedinjenje bez ikakvih uvjeta i time prekršila i vlastite zaključke koje je u Zagrebu sama izglasala. Zato je Radić uporno poricao legitimnost akta ujedinjenja (koji nije nikada odobrila ni Narodna skupština Kraljevine Srbije), kao i legitimnost načina donošenja Vidovdanskog ustava običnom, i to malom, većinom, u kojoj je bilo svega nekoliko Hrvata. Najveći dio Hrvata je glasao ili protiv ili nije ni došao u Skupštinu jer je smatrao da tamo ne može ništa učiniti. O tome je Radić govorio na mnogim javnim skupovima, pisao u člancima, objavio je i dvije brošure o tom pitanju (ali jednu nakon ovog komentara R-W-S-Watsona). Sve to je moralo bit poznato R. W. S. Watsonu, kao što mu je morala biti poznata činjenica da je protiv Vidovdanskog ustava glasao i Dr Ante Trumbić, koji se kao predsjednik Jugoslavenskog odbora uporno i uprkos mnogim problemima koje je imao sa vladom Kraljevine Srbije do kraja borio za stvaranje jugoslavenske države, a kojeg je ovaj Britanac odlično poznavao. O raspoloženju naroda prema toj državi rječito govore batine o kojima je pisao M. Rojc u gore spomenutom članku, a i za njih je Watson mogao znati.

1923. godine suradnici »Nove Evrope« su ponovno pokušali analizirati uzroke još većeg izbornog uspjeha Stjepana Radića, koji je sada dobio ne samo većinu glasova u bivšoj Banovini Hrvatskoj, nego i u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini, ali i uspjeh drugih nacionalnih stranaka.

Milan Ćurčin je takve izborne rezultate proglasio »misterijama koje će potpuno otkriti i rasvetliti skora istorija i psihologija gomila« i koja je njemu i drugim suradnicima »Nove Evrope« potpuno nejasna. Ipak, iako nije u stanju shvatiti globalnu situaciju, jer ne želi priznati postojanje posebnih nacionalnih individualnosti unutar države, odlično je zapažao mnoge karakteristike u ponašanju i međusobnim odnosima tadašnjih političara. Tako je već tada, 1923. godine, gotovo u detalje predvidio situaciju koja će nastati tek 1925. godine. Pisao je da shvaća dilemu Stjepana Radića da ide u Beograd ili ne, jer ako odluči otići u Beograd, u Skupštinu, Pašić će na njegovu stranku protegnuti »Obznanu« i optužiti ga za boljševizam, zatvoriti ga i onda s njime u zatvoru pregovarati.⁸

U drugom članku Ćurčin je pozitivno ocijenio Radićevo okretanje realnom i konstruktivnom radu, o čemu zaključuje na temelju Radićevih pokušaja da pregovara s Pašićem. On misli da bi bilo bolje da se sporazumiju Radić i Davidović jer bi se tako ojačala demokratska orijentacija. No takva mogućnost, zaključuje na kraju, više ovisi o volji Davidovića.⁹

Potaknut pobjedom Radićeve stranke na izborima i govorom održanim 14. VII 1923. godine, prof. J. Turić komentira Radićev utjecaj na »mase« i traži od njega da narod politički prosvjeđuje, a ne da ga »zaluđuje« idejama o republici i moći gumenih kuglica.¹⁰ On očito ne poznaje dovoljno program HPSS, ideološka shvaćanja Antuna i Stjepana Radića i njihovo inzistiranje na problemima odgoja i obrazovanja, kao i način djelovanja stranke na terenu, gdje je bilo izraženo nastojanje da se potiču akcije za opismenjavanje i obrazovanje, posebno na području gospodarstva, ali bez iluzija i tendencija da se zamijeni redovni školskih sustav.

⁸ NE, VII/1923, br. 10, -Ć-, Izbori za Skupštinu.

⁹ NE, VII, br. 12, -Ć-, Parlamentarna situacija.

¹⁰ NE, VIII/1923, Prof. J. Turić, Opće pravo glasa bez opće prosvjeđenosti.

Antun Radić je izdavao »Dom«, list »hrvatskom seljaku za razgovor i nauk« još prije osnivanja seljačke stranke (1900—1905). Stjepan Radić je vrlo mnogo pisao i govorio o značaju odgoja i obrazovanja, kako seljaka raznim vaninstitucionalnim metodama, tako i o raznim vidovima odgoja i obrazovanja u školama. Članci u stranačkom glasilu i publikacijama stranke su velikim dijelom bili pisani s odgojnom i obrazovnom namjenom, a seljaci su poticani na akcije opismenjavanja i samoopismenjavanja. Poznate su »Abecedarke« koje je u tu svrhu sastavio Rudolf Herceg. Još prije prvog svjetskog rata se pokušalo sa stvaranjem kulturnih i gospodarskih organizacija, čime je nastavljeno nakon rata, što je konačno 1926. godine rezultiralo osnivanjem društava »Seljačke sloge«, a »Gospodarske sloge« tek 1935. godine.¹¹

U srpnju 1923. godine objavljen je članak inž. M. Grkovića »Hrvatski seljački pokret, kritički ocenjen«.¹² U prvom dijelu članka Grković očito na temelju knjižice Rudolfa Hercega »Hrvatski seljački pokret« i nekih programskih tekstova iz »Doma« (Dr Rotkvić koga on spominje uz Hrcega nije bio istaknuti ideolog seljačke stranke) ukratko svodi ideologiju stranke na nekoliko točaka: 1. seljaštvo kao peti stalež, poslije radništva koje je četvrti stalež, također postaje svjesno svoga značaja u društvu kao i prava da se bori za svoje interese; 2. seljaštvo borbu za svoje interese i u Hrvatskoj i u svijetu vodi na temelju Kristove nauke o ljubavi prema čovjeku i traži »čovječansku pravicu«, koju ono priznaje i drugim staležima, a posebno radnicima; 3. slobodni seljački dom je centralni pojam i cilj seljačke ideologije; 4. domovina je ukupnost seljačkih domova — zato je hrvatska domovina »glava« hrvatskog naroda; 5. Hrvatska će biti republika u kojoj će biti ostvarena socijalna pravda; 6. u toj domovini narod će o svim pitanjima odlučivati plebiscitom i referendumom imati će pravo inicijative, a privreda će se temeljiti na zadružnoj organizaciji; 7. za sve to hrvatski seljački pokret borit će se samo mirnim putem, jer fizička borba podrazumijeva misao o inferiornoj prirodi protivnika.

Glavna prepreka, po mišljenju ideologa HSS, kako ga interpretira Grković, za ostvarivanje toga plana je Beograd, odn. stotinjak porodica iz Beograda koje danas upravljaju poslovima države. One mogu vladati jer je srpski seljak još uvijek nacionalista »staroga kova«, koji dopušta da i njega u ime nacionalne ideje vode ljudi koji ga desetljećima ostavljaju u kulturnoj i socijalnoj bijedi, jer još nije dostigao nivo samostalnog i samosvjesnog pojedinca. Zato se hrvatski seljaci moraju organizirati i učvršćivati svoje redove dok i srpski seljak ne zbaci »sa svojih leđa« »koterije tzv. gospode«.

U drugom dijelu članka autor kritizira ideologiju HRSS, ali sa stanovišta svojih osobnih ideoloških shvaćanja. To se najbolje vidi iz njegovog najvažnijeg i karakterističnog zaključka da se Radić i hrvatski seljački pokret oslanja na »potpuno nerazumevanje i neprijateljstvo prema celeni seljačkog naroda u ovoj državi, i poimence prema srbijanskom seljačkom narodu, njegovim tradicijama, njegovu razvoju i njegovu životu.« (str. 78) Razlog takvog Ra-

¹¹ Usp.: Nedeljko Kujundžić, *Pedagogija braće Radić*, Zagreb 1990; »Božićnica«, *Hrvatski republikanski seljački kalendar za просту 1921. godinu*, Zagreb 1920., 17—29; Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, II, Zagreb 1973., str. 38; Arhiv Hrvatske, *Ostavština Stjepana Radića*, Kut. III, fasc. IV; kut. VI, omot II/1905, 1912, 1920—1; Dr Antun Radić, *Sabrana djela*, knj. VII, n. dj., str. 127—137.

¹² NE, VIII, br. 3. i 4., ing. M. Grković, *Hrvatski seljački pokret kritički ocenjen*.

dićevog stava on nalazi u različitim uvjetima i obilježjima razvoja hrvatskog i srbijanskog seljaštva. On tvrdi da je tursko osvajanje »kod srpskog naroda delovali u smeru stvaranja naroda kao celine, jedinstvene u otporu protiv neprijatelja« (str. 79), a kod Hrvata mađarski i njemački pritisak djelovao je »u smeru stvaranja staleža u jednoj šarolikoj društvenoj celini« (79). Otuda su, nastavlja Grković, nastale i razlike u mentalitetu između hrvatskog i srpskog seljaka: »jedan je narodan zato što nije živeo u prilikama da vidi stalež, da doživi kako se pojedini njegovi delovi dižu na njegovim leđima, sve uz pomoć tuđinca.« Hrvatski je seljak naprotiv »staleški, zato što je sve to doživeo, te ne veruje više nikomu nego svom staležu«, pa srpskog seljaka smatra zaostalom jer on nije takav. Grković piše, naprotiv, da se hrvatski seljak mora povesti za srpskim jer samo srpska narodna cjelina zbog svoje nediferenciranosti, može biti nosilac demokratskog razvoja u Kraljevstvu SHS koja u život uvlači sve šire narodne mase.¹³

Takve teze po kojima u Srbiji nisu postojale »staleške« razlike nisu zastupali bez rezerve ni pisci koji su opisivali srpske ustanke protiv Turaka, kao V. St. Karadžić, a koliko su takve teze bile pogrešne za Srbiju nakon I svjetskog rata najbolje pokazuje niz članaka iz časopisa »Nove Evrope«. Kratak pregled pogleda međuratnih srpskih sociologa na to pitanje može se naći kondenzirano u knjizi M. Mitrovića »Jugoslavenska predratna sociologija«.¹⁴

Grković misli i da hrvatski seljak, upravo zato što nema povjerenja u druge staleže, smatra da je ono jedini nosilac čovječnosti, a da srpski seljak nasuprot toga uopće ne vjeruje u princip čovječnosti, nego da se taj princip stvara kao »modus vivendi« borbe između ravnopravnih članova društva. Tako Grković piše »On polazi s točke gledišta, da svaki čovek imade u sebi nešto životinjskoga što se ne može da suzbije drugim načinom nego prosvetom silom.« (79) Srpski seljak po njemu vjeruje »da je država svojina jakih i moćnih, a ne svih, pa i onih koji za nju nemaju nikakve ljubavi niti odanosti.« (79). Zašto se onda hrvatski seljački stalež ipak udružio sa drugim staležima, kako piše sam Grković, nije jasno. Grković čak zaključuje da taj savez privilegirani staleži koriste, kao štit protiv »prave i valjane seljačke demokratije« »srpske demokratije«, a u tome su im se pridružile i »nersrpske grupacije slovenačke« i »feudalne grupacije muslimanske.« (80) Začuđujuće je, da je »Nova Evropa« kao časopis koji se hvalio svojim intelektualnim nivoom i ozbiljnošću, prihvatio članak sa takvim i sličnim zaključcima i objavio ga.

Iste godine u listopadu Ćurćin je komentirao boravak Stjepana Radića u Londonu, navodeći da ga je u britanske krugove uveo N. Buxton, koji je odnedavno u socijalističkoj strance Engleske i čija sreća u politici »nije bila baš velika.«¹⁵ Kako je Buxton poznat kao veliki prijatelj Bugara, Ćurćin zaključuje da se zato i interesira za Radića i preporučuje da bi bilo bolje da Radić pita za savjet provjerenog prijatelja jugoslavenskih naroda R. W. Setona Watsona, koji bi ga sigurno savjetovao da se ne vezuje za Baxtona i da se vrati u zemlju i u narodnoj skupštini raspravi svoj spor sa protiv-

¹³ Isto kao 12, str. 80—81.

¹⁴ Milovan Mitrović, Jugoslavenska predratna sociologija, Beograd 1982., str. 209—226.

¹⁵ NE, VIII/1923., br. 10., -Ć-, Iz pozadine Radićevog puta u London, str. 295—6.

nicima. Pri tom sam Ćurćin zaboravlja da je i sam pisao da Radiću u Beogradu prijeti hapšenje.

U članku objavljenom u veljači 1924. godine Ćurćin se pita što Radić radi tako dugo u inozemstvu. On misli da to čini zato što se boji za svoju glavu i opet ponavlja da je jedini izlaz da se vrati i ide u Beograd, a da mu se u Beogradu, jer je stalno u centru pažnje, ne može ništi dogoditi, dapače da je tamo najsigurniji od »radikalije«.¹⁶

Dva mjeseca kasnije Ćurćin pozdravlja spremnost Radića i njegove stranke da napokon odu u Beograd i podrže Davidovićevu vladu.¹⁷ Svaka vlada je po njegovom mišljenju bolja od radikalske i zato je zamjerao Davidoviću što nije ojačao svoje demokratske pozicije uzimanjem nekoga od članova HRSS u vladu, kao i Pribičeviću jer se iako demokrata, opet povezo s Pašićem.

Radićev produženi boravak u inozemstvu i njegov pristup, kako Ćurćin pogrešno navodi, III internacionali, izazivaju opet negativne reakcije urednika »Nove Evrope«. Ćurćinova analiza međunarodne situacije Radiću ne ide u prilog, jer dokazuje da u Evropi neće dobiti podršku za svoju politiku, ali je realna. Pokušaj da povuče znak jednakosti između Pašića i Radića, a karakteristično je za njega da dokazuje da se ta dva pola u političkom životu Kraljevstva SHS nastala zbog lošeg, nasilnog i korumpiranog upravnog aparata, pokazuje da on ne želi priznati postojanje nacionalnog pitanja.¹⁸

Ipak iako je Ćurćin inzistirao na unitarizmu on je bio ogorčen protivnik održanja jugoslavenske države po svaku cijenu, posebno nasiljem. To je vidljivo iz njegovih, do sada usputno spomenutih kritika vlade i državne uprave, a vrlo oštro se suprotstavio Pribičevićevim i Pašićevim izjavama da jugoslavensku državu treba očuvati po svaku cijenu, pa i po cijenu krvi. U članku »Krvavo jedinstvo« on piše da »jedinstvo isključuje krv« i »Nama je narodno jedinstvo i suviše drago a da bismo dali da se brani krvlju, ma to tražio od nas i naš rođeni brat.« (170)¹⁹

U jesen 1924. godine upozorava da najveću opasnost i prepreku za stvaranje poštene vlade u Jugoslaviji predstavljaju radikali i opet preporučuje Davidoviću da napravi savez s Radićem i da ga primi u vladu da bi demokratski blok bio jači. Davidović bi trebao kralja uvjeriti da se Radić nakon povratka iz inozemstva ponaša vrlo korektno.²⁰

1925. godine je objavljeno mnogo priloga u kojima se komentiraju hapšenja Stjepana Radića, njegovo priznavanje Vidovdanskog ustava i sporazum s Radikalima. Za vrijeme Radićevog boravka u zatvoru Ćurćin piše da je smiješno progoniti Radića i njegovu stranku zbog boljševizma jer niti je Radić boljševik, niti Kraljevstvu SHS prijeti opasnost od boljševizma.²¹ Zato je osudio protezanje Obznane na njega i njegovu stranku.

No još za vrijeme Radićevog boravka u zatvoru došlo je do polemike između »Doma«, odn. »Hrvata«, koji je jedno vrijeme zamjenjivao »Dom«, koji je zabranjen, i M. Ćurćina. Glasilo Hrvatske seljačke stranke je optu-

¹⁶ NE, IX/1924., br. 6, -Ć-, Oko opozicionog bloka, i oko Reke, str. 181.

¹⁷ NE, IX, br. 11, -Ć-, Vlada i blok, str. 332–336.

¹⁸ NE, X/1924., br. 5, -Ć-, Lutanja g. Radića.

¹⁹ NE, X, br. 6, -Ć-, Krvavo jedinstvo, str. 170.

²⁰ NE, X, br. 10, -Ć-, Vlada g. Davidovića.

²¹ NE, XI/1925., br. 2, -Ć-, Pred izbore za skupštinu, str. 49.

žilo »Novu Evropu« da pogrešno informira inozemstvo i R. W. S. Watsona o prilikama u Hrvatskoj i Kraljevstvu SHS i o djelatnosti Stjepana Radića. Čurčin odgovara da oni nisu krivi ako stranci najrađe koriste njihove informacije, jer ih smatraju »najboljim Jugoslavenima«. ²² Da li je njegova tvrdnja bila točna teško je ustanoviti, no interesantno je usporediti njegovu izjavu da stranci njih smatraju »najboljim Jugoslavenima« s tvrdnjom uglednog političara i profesora beogradskog univerziteta Lj. Stojanovića u članku koji je također objavljen u »Novoj Evropi«, da takvih Jugoslavena kakvi su suradnici »Nove Evrope« ima tek hiljadu ili nešto više, a da su ostali ili prosto Srbi, Hrvati, Slovenci ili spekulanti zbog privilegija. Zato se on također zalagao za federativno uređenje Jugoslavije. ²³ Njegove tvrdnje su zaista odgovarale realnom stanju te ako je Čurčinova izjava točna, izlazi da su stranci u osnovi dobivali sasvim iskrivljenu sliku o stanju u Jugoslaviji. Kako se radilo i o ljudima koji su imali utjecaja na politiku svojih vlada prema Jugoslaviji ne treba se čuditi što su evropske vlade svoju politiku gradile na potpunom nerazumijevanju međunacionalnih odnosa u toj državi.

Već ranije Čurčin je pisao da oni ipak nisu izvor informacija za sve strance, jer na primjer R. W. S. Watson zna više o Stjepanu Radiću od njih i oni su upravo pod njegovim utjecajem ublažili svoj odnos prema tom političaru. ²⁴

U novom članku, koji je objavljen u vrijeme kada je Radić pregovarao s Radikalima iz zatvora, Čurčin ga je napao da vrijeđa R. W. S. Watsona uvlačeći ga u svoje odnose s Radikalima izjavom da ga je ovaj britanski publicista upozoravao da će ga Radikali prevariti. Čurčin tvrdi da se oni uopće nisu susreli prilikom zadnjeg boravka R. W. S. Watsona u Jugoslaviji. ²⁵ On slično ocjenjuje i Radićevu izjavu da će njegov sporazum s Radikalima onemogućiti sramotu da »razni Englezi, kao R. W. S. Watson ispiju naše prilike po Hrvatskoj i Makedoniji i budu suci u našim prilikama.

O sporazumu Radića i Radikala u »Novoj Evropi« je prvi komentar napisao Jaša Prodanović u travnju 1925. godine, u članku pod karakterističnim naslovom: »Snaga bez očiju«. Radić je, po njegovom mišljenju, sam sebe doveo u nemoguću situaciju, jer opijen uspjehom nije htio surađivati s nikim u zemlji, a posebno ne s malim srbijanskim strankama, koje su bile spremne da s njime surađuju. ²⁶ Da se udružio s tim strankama mogao se uspješno boriti za demokratizaciju odnosa u zemlji, jer bi zajedno imali veći broj zastupnika, a ne dovesti se u situaciju da mora sklopiti sporazum s Radikalima. Pri tom on zanemaruje sve Radićeve pokušaje da sklopi sporazume i održi ih sa raznim strankama u Kraljevstvu SHS, od Pravaša i Hrvatske zajednice, preko SLS i JMO do Demokratske stranke. Sporazum s malim strankama iz Srbije njega nije zanimao jer s njima nije dobivao mnogo glasova u skupštini, a vezivao mu je ruke u drugim akcijama. On je zapravo sve do 1925. godine pokušao ostvariti koncentraciju hrvatskih stranaka i naroda i snagom takve koncentracije utjecati na priznavanje prava

²² NE, XI, br. 10, -C-, Radićev »Sl. Dom«, Dr Siton Watson i »Nova Evropa«, str. 318—320.

²³ NE, XII/1925., br. 14, Lj. Stojanović, Još o 'Srpskom pitanju', str. 422.

²⁴ NE, IV/1922., br. 8, R. V. S. Watson, Dr Siton Watson o Radićevu memorandumu, str. 256.

²⁵ NE, XII, br. 4, -C-, Stjepan Radić i Siton-Vatson, str. 120—125.

²⁶ NE, XI, br. 12, J. Prodanović, Snaga bez očiju, str. 381—383.

hrvatskog naroda na samostalnost. Zato je u tom periodu išao u sporazum samo sa onim srbijanskim strankama koje su mogle u većoj ili manjoj mjeri pregovarati o rješenju nacionalnog pitanja u Kraljevstvu SHS u ime srpskog naroda (a takva stranka su bili Radikali s kojima je pokušao pregovarati još u travnju 1923. godine). Kako je i sam smatrao da takva direktna metoda neće biti dovoljna i kako bitan dio njegovog programa čini i borba za demokratske odnose, on je s druge strane pokušao pregovarati i s Demokratskom strankom, jer iako je ona bila unitaristička, nadao se da bi ona zbog demokratske orijentacije mogla biti tolerantnija prema hrvatskim zahtjevima nego velikosrbi u Radikalnoj stranci, kao i da bi se uz pomoć Demokrata u državi mogli razviti demokratski odnosi zasnovani na zakonu, »podsjeći« korijen radikalnog nasilja i korupcije. Tako bi i u to radikalnoj stranci došli do izražaja tolerantniji i demokratskije orijentirani ljudi, ili bi ta stranka propala, a njeno mjesto zastupnika srpskih nacionalnih interesa zauzela druga demokratskija stranka u kojoj ne bi bilo korupcionaša i nasilnika. Takvu politiku, samo u drugoj formi je nastavio i nakon priznavanja Vidovdansko-ustava 1925. godine.

Slične prigovore Radiću stavlja i M. Ćurčin u tri članka u kojima komentira sporazum Pašića i Radića. U prvom članku »Naši silovoljci« on sumnja u iskrenost Radićeve borbe za demokraciju i socijalna prava seljaštva.²⁷ U članku »Naš Gledston i naš Gandi« promatra Pašića kao nosioca velikosrpskih, a Radića velikohrvatskih tendencija i među njima ne vidi razliku i čak sumnja u principijelnost i iskrenost Radićeve borbe za federaciju, republiku i hrvatski sabor.²⁸ On svodi njegovo ponašanje na strah od zatvora i borbu za vlast koju ostvaruje manipulirajući narodom i strankom. Ipak zaključuje da ga seljaci neće ostaviti, čak i da odustane od svih tih zahtjeva, jer su politički neobrazovani. Slične su i njegove konstatacije u članku »Brbljava Jugoslavija«.²⁹

Među člancima u »Novoj Evropi« posebno se ističu prilozi prof. Lj. Stojanovića o srpskom pitanju, odn. ulozi Srba u Jugoslaviji. Kako sam već spomenula Stojanović nije bio unitarista i centralista. Tako on u prvom od serije članaka piše da Hrvate nije, kako neki dokazuju, stvorila tek reakcija na lošu upravu u Kraljevstvu SHS.³⁰ Radić je predstavnik Hrvata koji hoće »hrvatsku mirotvorenu seljačku republiku«, ali je pogrešno mislio i uvjerio u to i seljake, da će za to dobiti i međunarodnu podršku. Sad kada je shvatio da to ne može ostvariti, pristaje da prihvati englesku parlamentarnu monarhiju »kao pitanje forme« i pregovara s Davidovićem. Stojanović smatra da Hrvati imaju pravo na svoju samostalnost i da im Srbi u tome ne trebaju stajati na putu. Uopće on misli da Srbi niti trebaju, niti mogu sami održati Jugoslaviju protiv drugih, jer je ona njima, koji su i prije I svjetskog rata imali svoju državu, najmanje potrebna. Potrebno je povući samo pravedne granice i pustiti da svako ide na svoju stranu.

U nastavku rasprave o istom pitanju, koji je objavljen tek za godinu dana, Lj. Stojanović, koji se u prvom članku bunio protiv poistovjećivanja srpskog naroda i njegovih političkih vođa sa činovničkom birokracijom koja tamo vlada, samo olako na isti način izjednačuje sve Hrvate, sve Slovence,

²⁷ NE, XI, br. 17, -C-, Naši silovoljci, str. 541—542.

²⁸ NE, XII, br. 2, -C-, Naš Gledston i naš Gandi, str. 52—57.

²⁹ NE, XII, br. 18, -C-, Brbljava Jugoslavija, str. 557—558.

³⁰ NE, X, br. 15, Ljubomir Stojanović, Još o ulozi Srba, str. 457—469.

sve Muslimane i pri tom otvoreno iznosi i neke svoje predrasude (kada npr. piše da Muslimani i ne mogu živjeti bez raje, jer ne stignu ništa raditi kad se moraju pet puta dnevno moliti Bogu, ili prema Židovima na drugi način str. 416).³¹ Za Hrvate piše da »imaju jednog čovjeka kome su predali tapiju od glave« a on ih je potčinio sebi kao diktator. On piše da je u početku mislio da Radić zna što hoće, ali sada je zaključio da je on »jedan demagoški brbljavac« koji se uplašio čim ga je Pašić zatvorio. Zato su po njemu sada Pašić i Radić jednaki, jer je i Pašić nekada, kad je dospio u zatvor, odustao od svojih ideala. Svojim sporazumom s Pašićem Radić je razbio »nacionalni blok« Pašić-Pribičević, ali i »blok narodnog sporazuma i seljačke demokratije«, a sada su na vidiku nova grupiranja stranaka s izgledom da se istisnu i Pašić i Pribičević. U tome bi, smatra Stojanović, Radić ipak na kraju mogao izgubiti, jer je Pašić u zakulisnim igrama uvijek uspijevao pobijediti.

U načelu on se i dalje zalaže za izgradnju Jugoslovenstva na simbiozi a ne niverliranju raznih naroda u državi i zbog toga osnivanje autonomnih jedinica koje bi osiguravale ravnopravnost svih naroda. Ipak i u takvoj državi Srbi bi trebali biti »primi inter pares«, jer on ne vidi »kome bi to predali«, barem dok se ne »formira nova jugoslovenska grupa u kojoj bi se utopili i Srbi i Hrvati i Slovenci« (str. 425). Zašto je uopće potrebno da netko bude prvi, tim prije što on i sam ne predviđa da će se skoro formirati takva »jugoslovenska grupa« on ne piše. Takvim stavovima je izazvao reakcije na koje je morao odgovarati, pa makar nakon dvije godine. Tada se on brani da nije htio niti hoće hegemoniju Srba i da se on i onda i sada zalaže za federaciju sa malim brojem zajedničkih resora, a da bi autonomne jedinice morale imati i samostalnost u financijama.³² U tom članku ne spominje Radića tako da neznamo da li je mijenjao svoje mišljenje o njemu.

1926. godine je »Nova Evropa« malo pisala o Stjepanu Radiću. U članku o potrebi ponovne afirmacije u javnosti ideje jugoslovenstva autor koji se krije pod pseudonimom »Lim« piše da oni neće dopustiti da ih »diletant i politikant« Radić uči o tri naroda, kad oni »to bolje znaju«, a da svoje teze ničim ne dokazuje.³³ U istom broju nalazi se i opširan članak o Radićevoj prosvjetnoj politici u kome ga napadaju zbog neselektivnog umirovljenja nekih sveučilišnih profesora.³⁴

1927. godine Čurčin u komentarima političkih događaja iznosi mišljenje da bi za Kraljevstvo SHS bila najbolja najšira koalicija demokratskih stranaka na čelu s Ljubom Davidovićem. Radić bi mogao, iako je nepredvidljiv, u tome savezu odigrati vrlo korisnu ulogu. Sada mu, iako ocjenjuje da je neobuzdan u govoru i »pust«, priznaje da »ne ispušta iz vida glavnu točku svoga programa, interes seljaka u ovoj zemlji, i za taj interes vezani napredak demokratije i čovečanstva«. Čurčin također piše »malo je u nas političara sa toliko ideja u glavi kao što ih ima Stjepan Radić i nitko od 'prečana' nije tako spreman i hitar da poklopi radikalske velikosrpske mudrace kao vođ Hrvatske seljačke stranke, a i to nešto vredi.«³⁵

³¹ NE, XII, br. 14, isti, Još o 'Srpskom pitanju', str. 413—427.

³² NE, XVI/1927., br. 5, Lj. Stojanović, Još jednom o srpskom pitanju.

³³ NE, XIII/1926., br. 1, 'Lim', Naše jedinstvo, str. 1—6.

³⁴ NE, XIII, br. 1, Prosvetna politika g. Radića.

³⁵ NE, XVI, br. 7, -C-, Demokrati ujedinite se!, 230—3; isto, br. 8, -C-, Lovačka vlada Velje Vukičevića, str. 263—5.

U jesen 1927. godine »Nova Evropa« je pisala o stvaranju Seljačko-demokratske koalicije kao prečanskog fronta. Stvaranje takvog fronta je logično s obzirom na uporno održanje neravnopravnosti tih krajeva, što se najbolje vidi u održanju nejednakih poreza. Zasluge za stvaranje te koalicije pripisuju se Stjepanu Radiću.³⁶

1928. g. ima mnogo članaka povodom atentata i smrti Stjepana Radića.

U proljeće te godine I. Kolbe objavljuje članak o progonima političkih protivnika u državi očito potaknut događajima povodom pokretanja tog pitanja u Narodnoj skupštini.³⁷ Ipak on ne spominje bučne polemike i skandale koji su nastali tim povodom niti da je to pitanje u skupštini pokrenula Seljačko-demokratska koalicija. Interesantno je također da suradnici »Nove Evrope«, kao liberali i demokrati nisu ranije posvetili pažnju tom pitanju, iako su o tome ranije pisali ne samo komunisti, koji su bili progonjeni zbog boljševizma, nego i glasila HSS.

Nakon atentata na Stjepana Radića i suradnike iz stranke, 20. lipnja 1928. godine, u kojem su Pavle Radić, nećak Stjepana Radića, i Đuro Basariček odmah ubijeni, a Stjepan Radić teško ranjen tako da je od posljedica ranjavanja umro 8. kolovoza 1928. godine, suradnici »Nove Evrope« su bili prije svega prestrašeni i zabrinuti zbog mogućih posljedica tih događaja za sudbinu Kraljevstva SHS. Zato su nastojali dokazati da je taj događaj izolirana epizoda koja nije odraz stvarne situacije u političkim odnosima, nego je to samo upozorenje da se mora ulagati više napora na stvaranju jedinstva. Ipak su i oni shvatili da je nemoguće održati Kraljevstvo SHS kao centralističku državu i da ovaj događaj treba iskoristiti za ostvarene zahtjeve za decentralizacijom.

Tako je odmah u prvom članku nakon atentata M. Čurčin pisao o potrebi revizije ustava.³⁸ Dokazivao je da je atentat »iako strašna i simptomatična«, »ipak epizoda«, po njegovoj prognozi posljednja, koju Radikali igraju s velikom Srbijom. Zato oštro kritizira suradnike Radićevih novina koji pišu da »Nova Evropa« omalovažava taj događaj i da su njeni urednici cinici i defetisti. On zamjera i Radiću što nekada nije bio oštiji prema Radikalima, iako ne navodi kako i gdje je to mogao. Svakako bi Radićevci sada trebali iskoristiti taj događaj da dobiju reviziju ustava. Na kraju članka ipak za stanje u kome se našla država, nakon deset godina postojanja, on okrivljuje podjednako i srbijanske i 'prečanske' političare.

U narednom broju je objavljen članak dr Ive Politea sa prijedlogom revizije ustava.³⁹ U istom broju Milan Čurčin u opširnom članku rekonstruirao događaje u Skupštini i oko nje prije i u dane atentata, te sam atentat.⁴⁰ Ta rekonstrukcija pokazuje da su politički sukobi u skupštini i oko nje trajali već mjesecima, a da su oni odraz cjelokupnog razvoja političkih i društvenih prilika od stvaranja države i odraz podjela koje su bile vrlo duboke. Čak ni sam krvavi čin nije izazvao unisonu osudu, piše Čurčin, nego su ne samo neki poslanici, nego i neki intelektualci iz Beograda javno odobrivali zločin, a beogradska štampa je pravdala čin Puniše Račića frazom da mu je 'krv pala na oči.' Čurčin se zato sa zaprepaštenjem i ogorčenjem pita »gde mi to živimo.« (str. 50)

³⁶ NE, XVI, br. 12, I. M. Petrović, Prečanski front, str. 388.

³⁷ NE, XVII/1928., br. 8, I. Kolbe, Sistem Glavnjače.

³⁸ NE, XVIII/1928., br. 1, M. Čurčin, Revizija ustava.

³⁹ NE, XVIII, br. 2, Dr I. Politeo, Revizija ustava.

⁴⁰ Isto, M. Čurčin, Zločin Puniše Račića.

Ćurčin u tom članku donosi i opširne podatke o porijeklu, odgoju, veza-
ma i političkom profilu Puniše Račića, te posebno o njegovoj vezanosti za
Nikolu Pašića i »radikaliju«, a nakon Pašićeve smrti i u doba atenata s
Tomom Popovićem, Lunom Jovanovićem i novinarom Vladom Ristićem,
čime pokazuje da atentat nije bio tako izolirana epizoda, kako je on to do-
kazivao u ranijem članku. Sam Ćurčin takvu metodu intriga i krvavih obra-
čuna vezuje uz Radikale i naziva je »radikalijom«, ali odlučno dokazuje da
se taj »duh radikalije« ne može poistovjetiti s Beogradom i Srbijom.

Ćurčin je pisao o cijeloj atmosferi i širem krugu učesnika u atentatu,
kao i o reakcijama na njega u službenim krugovima. Osude ili ograde od
zločina bile su nikakve ili zakašnjele. Vlada je dala ostavku tek nakon četr-
naest dana, skupština nije raspuštena. Ni vlada ni skupština nisu poslale
delegacije na sprovod. Radikali su Punišu Račića izbacili iz svojih redova
tek nakon trinaest dana, a Popovića i Bojovića nisu, dok Demokrati nisu
Lunu Jovanovića uopće pozvali na odgovornost.

Ipak Ćurčin i u ovoj situaciji zamjera Radiću što je bio pomirljiv dok
se nije izvukao iz Beograda, a tek onda radikalizirao stavove. Također je
smatrao da u ovim trenucima opozicija nema jasan i odgovarajući program.
On mi je savjetovao da traže reviziju ustava (ali i sada je mislio da se auto-
nomne jedinice ne moraju poklapati s historijsko-kulturnim cjelinama). Za
takve promjene dobit će i podršku barem dijela srbijanske opozicije.

Ćurčin je također u tom članku iznio mišljenje da Radić ne poznaje
dovoljno prilike u srbijanskom političkom životu, te pozivao Pribičevića da
mu savjetuje da za vrijeme oporavka čita »Novu Evropu« u kojoj ima o
tome obilje podataka.⁴⁰ Činjenica je da su Ćurčinovi članci zaista vrlo opšir-
no i plastično govorili o tim prilikama, ali Ćurčin je zaboravio, ili nije znao,
da je Radić 1899—1900. godine boravio u Zemunu, da je prelazio u Beograd
i neposredno upoznao mnoge istaknute ličnosti tadašnjeg političkog, kultur-
nog i uopće javnog života u Srbiji i da ih je i kasnije nastavio pratiti preko
svojih osobnih veza, tiska i publicistike.⁴¹

U članku »Korošćeva vlada« Ćurčin je konstatirao da je zvanični Beo-
grad »tek što se pribrao od fizičkog straha nastavio, uz pripomoć Laze Mar-
kovića i Voje Janjića, onde gde je stao pre nego što je revolver Puniše Ra-
čića oglasio čas da se čaša prelijeva.« (str. 96).⁴² Čak i Milan Grol, za koga je
Ćurčin vjerovao da je iskren i dosljedan Jugoslaven, izlazi u javnost s hege-
monističkom teorijom o »centralnom delu naroda« i naročitim pravima i
privilegijama tog dijela, što je urednika »NE« duboko razočaralo. S druge
strane on je mislio da i Svetozaru Pribičeviću, a još više Stjepanu Radiću,
nedostaje »osjećaja za stvarnost« i da nemaju konkretan program prevla-
davanja situacije nastale nakon atentata. Čak sumnja da bi oni, iako govore
»o novom državnom uređenju«, mogli odustati od svega. Ipak to nije ni po
njegovom mišljenju opravdanje za srbijansku stranu. Srbijanci bi morali
znati da ako Hrvati i prečani neznaju točno što hoće, znaju sigurno što
neće, te da imaju takoreći hiljadugodišnju praksu u pasivnoj rezistenciji, a
takav otpor cijelih dijelova naroda može biti strašno oružje koje može biti
ubitачno za državu protiv koje je upereno.

⁴¹ Stjepan Radić, *Politički spisi* (Priredio Zvonimir Kulundžić), Zagreb 1971.,
str. 67—69.

⁴² NE, XVIII, br. 3.

Nakon smrti Stjepana Radića objavljeno je pod jednim naslovom niz priloga više autora, potpisanih imenom i prezimenom ili samo pseudonimom.⁴³

Prvi autor, popisan sa »L« ne vjeruje u prirodnost napetosti koje već deset godina vladaju između Srba i Hrvata jer su oni slični, a u prirodi, po njemu, tenzije postoje samo među suprotnim polovima. Ipak, kad bi vidio da te tenzije donose pozitivne rezultate, koji ukazuju na izlaz, on bi bio za njih, ali takav izlaz ne vidi. S druge strane on ne smatra da je uloga seljačkih vođa pozitivna, jer nastoje kod seljaka pobuditi svijest o sebi, »omamljuju« ga »narkotičkim sredstvima« kakvi su »čovječanski«, religiozni, nacionalistički ili staleški »barjaci«, da bi ih se lakše uvuklo u svijet kapitala u kome će definitivno nestati. U okviru svojih stavova o ta dva problema on promatra i ulogu koju je imao Stjepan Radić, a to znači da je ocjenjuje negativno.

Drugi autor, Slavko Kiršner, piše da Narodna skupština, kao uopće svi političari i politički faktori u zemlji nisu nikada vodili brigu o realnom, životu i potrebama naroda, pa su se od tog naroda i odvojili. Narod je sam morao voditi brigu o sebi i svojim poslovima, pa ga političari nisu uspjeli uvući u svoje igre. Zato je narod odnose među političarima shvaćao kao raščišćavanje njihovih računa »i kad je na koncu bilo mrtvih *među njima*, sve se posvema odelio od svojih predstavnika, jer ovo baš niko od birača nije hteo...« (str. 198) Zato bi, po mišljenju tog autora, narodu bilo svejedno i kada bi »neko tom parlamentu zakrenuo vratom« (str. 198), a rehabilitacija parlamentarizma je moguća ako skupština počne s ozbiljnim radom.

Treći autor, Živko Vekarić, se ograničio samo na to da demantira one koji govore da je sada jugoslovenstvo mrtvo. Po njegovom mišljenju mrtvo je samo jugoslovenstvo »nasilnog centralizma« i »neiskrenog jedinstva«. Borba za »čisto, sporazumno jugoslovenstvo, u kojem ni jedan deo ne bi izgubio svoju posebnu boju i karakter« sigurno će se nastaviti i uspjeti, zaključuje on.

Čurčinov članak je zadnji i najobimniji i vrlo kritičan prije svega prema faktorima u Srbiji. Po njegovom mišljenju Radić je »umro u pravi čas. Na vrhuncu svoje popularnosti, među svojim seljačkim narodom, koji je voleo i za koji je celoga života radio.« Čurčin opominje »Politiku« da kad ona piše da je Radić bio neprijatelj države, onda zapravo time kaže i da je cijeli hrvatski narod neprijatelj države, a uz njega i dobar dio prečana, pa i Crnogoraca, jer su ga svi oni slijedili ili mu odobravali. Ipak on se nada da mišljenje »Politike« nije toliko bitno, jer vjeruje da ona ne reprezentira cijelu Srbiju. »Politika« je izraz jedne struje u političkom životu Srbije, ali se ta struja uspjela nametnuti zato što u Srbiji do sada i nije bilo demokracije u zapadnoevropskom smislu. Otuda i još veća iluzija »da je jugoslovenstvo« donijela »na vrhovima svojih bajoneta pobjednička Srbija«, jer se ni Srbija ne bi oslobodila da nije bilo Rusa, Francuza i Engleza i na kraju Wilsonove Amerike. S obzirom na mnoge detalje o ponašanju mnogih na srbijanskoj strani dobiva se doista sve više utisak, i prema Čurčinovom priznanju, da »Politika« ipak reprezentira Srbiju, no on još uvijek vjeruje da nije tako. S druge strane, misli on, moglo bi se dosta toga primijetiti i na račun ponašanja političara s prečanske strane. Ipak on vjeruje da Hrvati i prečani

⁴³ NE, XVIII, br. 4. i 5., Smrt Stjepana Radića.

nisu ni protiv Srbije, ni protiv Jugoslavije, ali da traže ravnopravnost. No on sumnja u sposobnost političara koji su ostali iza Radića u Hrvatskoj, da će moći ostvariti taj cilj, jer neznaju ni precizno formulirati svoje zahtjeve.

Zato on misli da će ravnopravnost i zajedništvo ostvariti tek nove generacije, koje će imati više ljubavi i šire poglede.

Broj »Nove Evrope« od 26. rujna 1928. godine je u cjelini posvećen analizi značaja i karaktera Stjepana Radića, kao i atentata i njegovih posljedica, te mogućnostima izlaska iz krize.⁴⁴

Ćurčin u svom članku »Ideja i njeno izvođenje« uglavnom ponavlja, ali u oštrijoj formi, teze iz članka koji je gore spomenut.

Laza Popović je napisao da su Srbi sada shvatili da ne mogu u Jugoslaviji igrati glavnu ulogu staratelja i graditelja, ali žele i dalje određivati »glavne linije i obrise i temelje Jugoslavije, tako da svi Jugoslaveni budu u jednoj državi, pa makar Srbi kod toga igrali i sporednu ulogu.«

Radoje L. Knežević je zaključio u svom članku da je sigurno da atentat nije djelo pojedinca, ali da za njega sigurno nije kriv cijeli srpski narod, te da bi zato Seljačko-demokratska koalicija trebala postavljati zahtjeve koji su ostvarivi unutar državnog okvira, a ne van njega. Za početak mogli bi to biti ekonomski i socijalni zahtjevi. Za njih bi sigurno mogli dobiti saveznike i na srbijanskoj strani. Takvi njegovi zaključci zapostavljaju bit svih problema u Jugoslaviji, a to je nacionalno pitanje.

Dr Ivo Kolbe je zločin od 20. lipnja nastojao objasniti socijalnim razlozima. Radića je, po njemu, ubila »bankokratija«, koja je iskoristila »velikosrpsku pobjedničku euforiju«, koju je i Radić simbolički nazvao »Cincari- ma«, a kojoj se u Srbiji nije htjela suprotstaviti ni zemljoradnička stranka. Kolbe tek sada priznaje da je Radićeva borba bila jedini način za »očuvanje sebe u zajednici«. (str. 176) i da će tek stvaranje pet ili šest velikih oblasti omogućiti da se ujedini seljaštvo, ne samo u cijelom kraljevstvu, nego i sa bugarskim seljaštvom.

Posebno treba analizirati članak Dr Huga Holzmana »Ideologija Stjepana Radića«, jer se u njemu donosi najviše podataka o životu i djelu Stjepana Radića. Ipak i u tom članku ima niz nepreciznosti i pogrešaka. Tako autor piše da je Radić na svoje prvo putovanje pješice po Hrvatskoj krenuo sa trinaest godina, ali to nije točno. On je na to putovanje išao u ljeto 1886. godine, tj. kako je rođen 1871. godine, sa petnaest godina. Isto tako nije točno da je tokom života proveo u zatvoru oko deset godina, u zatvoru je bio više od deset puta, ali je u zatvoru bio nešto preko šest godina.⁴⁵ Holzman također piše da je prvi puta protiv Habzburga Radić govorio 1918. godine, a poznat je njegov istup 25. IX 1917. godine, kada je rekao, da ako se kraljeva milost prema hrvatskom narodu bude uvjetovala pokornošću prema Mađarskoj oligarhiji i ako se Hrvatsko-Ugarska nagodba bude uzimala kao temelj, on će biti prvi koji će viknuti »Dolje Habzburg«.⁴⁶ Zbog toga su političari, koji su nakon rata isticali svoje velike zasluge za rušenje te Monarhije i stvaranje Jugoslavije, iz tadašnje Hrvatsko-srpske koalicije, izglasali njegovo isključenje iz Sabora kao kaznu za takav istup. Netočno je i da je on Narodno vijeće smatrao nelegalnim, nego je smatrao nelegalnim donoše-

⁴⁴ NE, XVIII, br. 6.

⁴⁵ S. Radić, Politički ... n. dj., Autobiografija, str. 53.

⁴⁶ Stenogr. zapis. Sabora ..., Pet. 1913—1918., V, str. 745.

nje odluke o ujedinjenju sa Srbijom samo na Središnjem odboru Narodnog vijeća bez sazivanja cijelog Narodnog vijeća ili Sabora, kao i način ujedinjenja u Beogradu, kada nisu poštovani uvjeti koje je za ujedinjenje postavio Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a koje je i Središnji odbor Narodnog vijeća ponovio u tzv. »Naputcima«.⁴⁷

Holzman preuveličava utjecaj Tolstoja i Gandhija, jer Radić nije bio zagovornik pasivne rezistencije, nego nenasilnih sredstava borbe. On je bio za miroljubiva sredstva, ali i uvijek za akciju, odn. stalni, uporni, makar »sitni rad«, po ugledu na Masaryka, što je dokazivao i vlastitom stalnom i vrlo dinamičnom aktivnošću. Holzman je smatrao da je Radić kao seljačko dijete zastupao interese sela prema gradu. Uzrok sukoba sela i grada je po Holzmanovoj teoriji, razlika između zapadnoevropskog individualnog (kapitalističkog, građanskog) poretka i istočnih slavenskih seljačkih poredaka, koja su od davne prošlosti svoje društvene odnose zasnivali na kolektivnom, zadružnom posjedovanju zemlje. Ova teza je svakako jednostrana, jer Radić je okupio oko svoje stranke ne samo seljaštvo, nego, kako sam Holzman piše na str. 182, sve hrvatske stranke. Nije ih mogao okupiti samo na seljačkom programu, niti na borbi sela i grada, nego na nacionalnom i demokratskom programu. Te dijelove programa gradio je pod utjecajima iz Zapadne Evrope. Njegova orijentacija na seljaštvo i interese sela nije bila uvjetovana njegovim seljačkim porijeklom. Za svoju orijentaciju nalazio je potvrdu i u shvaćanjima ruskih narodnjaka, ali je konkretan socijalni program seljačke stranke gradio više pod utjecajem češkog agrarnog pokreta. Antun Radić je preporučivao u svojim člancima osnivanje kreditnih, prodajnih, kupovnih i proizvodnih zadruga jer je bio svjestan da se porodične zadruge moraju raspasti.⁴⁸

Holzman je naveo i nekoliko knjiga koje je napisao Stjepan Radić. Na temelju toga zaključio je da se Radić sistematski pripremao za politički rad. I on spominje da se Radić zalagao za sitni rad, a ne samo velike riječi, iako je bio vrlo, pa i pretjerano rječit. Bio je originalna ličnost, a ne demagog, a i iskren do naivnosti. Uz priznanje da je Radić uspio, kao nitko do tada, ujediniti sve hrvatske stranke i cijeli hrvatski narod, on je zaključio da bi situacija u Kraljevstvu SHS bila drukčija, da je on mogao doći i u doticaj sa srbijanskim seljakom.

II

Većina komentara čiji pregled je dat mogu se grupirati oko nekoliko najbitnijih problema tadašnjeg društvenog i političkog života koji su bili u centru Radićeve djelatnosti, i u centru pozornosti suradnika »Nove Evrope«.

Najznačajniji od tih problema bili su svakako nacionalni odnosi u Kraljevstvu SHS, zatim pitanje demokracije i oblika vladavine te problemi seljaštva. Odnos i suradnika »Nove Evrope« i Stjepana Radića prema tim problemima temelji se na odnosu prema ulozi najširih slojeva naroda.

1. U periodu do 1925. godine suradnici »Nove Evrope« su Radića najviše kritizirali zbog njegovog, kako su oni to ocjenjivali, nacionalizma, separatizma i demagoškog manipuliranja »masama«.

⁴⁷ Stjepan Radić, *Gospodska politika...*, n. dj.

⁴⁸ Isto kao bilj. 46, sjednica Sabora od 25. IX 1917.; usp. B. Boban, Stjepan Radić — opus, utjecaji, veze, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, Zgb. 1989. br. 22.

Optuživali su ga da je svojim demagoškim nastupima i manipulacijama nametnuo »masama« hrvatsku nacionalnu svijest (kao i republikanstvo) i da je njihovo raspoloženje okrenuo protiv nove države.⁴⁹ Čurčin je pisao, kako je već prikazano, da mu nije jasno zašto su u političkom životu prevladale nacionalističke ideje, pa mu se činilo da je to svakako i posljedica propagande.⁵⁰ Kolbe je, kako je također navedeno, mislio da uzrok teškog položaja najširih slojeva naroda leži u izrabljivanju »bankokracije« i drugih bogataša, a da nacionalne vođe, tako i Radić, varaju narod kad govore da je takav njihov položaj uzrokovan nacionalnom neravnopravnošću.⁵¹ Također sam već navela da jedan od suradnika »Nove Evrope« smatra da je Radić u odnosu na nacionalno pitanje diletant i politikant, a on nije jedini koji, pogotovo u početku potcjenjuje obrazovanje i sposobnosti Stjepana Radića.⁵²

Stjepan Radić je formirao svoje stavove o nacionalnom pitanju, razumljivo, pod utjecajem položaja naroda kome je pripadao, ali i na temelju intelektualnih utjecaja mnogih značajnih ličnosti političkog i javnog života u Hrvatskoj, ali i u Češkoj, Slovačkoj, Rusiji, Francuskoj s kojima je održavao veze ili bio u kontaktu, a isto tako pod utjecajem vrlo obilne literature na raznim svjetskim jezicima, prije svega francuskom i ruskom, kao i osobnim promatranjem prilika u zemljama u kojima je boravio i napokon praćenjem periodike kako susjednih južnoslavenskih, tako i drugih slavenskih, a isto tako i francuske i drugih evropskih zemalja, pa i časopisa i listova sa drugih kontinenata. U Hrvatskoj na njega su djelovala shvaćanja i Starčevića i Strossmayera i Račkog, u Pragu se upoznao s idejama Palackog, Riegera (oca i sina), Masaryka itd., a od Rusa najviše je cijenio shvaćanja o nacionalnom pitanju liberala Gradovskog. Posebno je mnogo koristio francusku literaturu od djela J. Micheleta, Bertranda Auerbacha do Fustela de Coulangesa, Alfreda Fouilléa, Alberta Sorela, od kojih su neki bili njegovi profesori na Slobodnoj školi političkih znanosti u Parisu. Sam je raspravljao o nacionalnom pitanju u mnogim svojim knjigama i brošurama, u velikom broju rasprava i članaka, a govorio je i u saboru i na mnogim javnim skupštinama i predavanjima. Nastojao je povezati teorijske spoznaje s praktičnim iskustvima. Pisao je o pojmu narodnosti (nacije), o definicijama naroda, o razvoju narodne ideje u povijesti. Smatrao je da uz mnogobrojne faktore, koji određuju posebnost jednog naroda (nacije), kao što su etnička osnova, jezik, teritorij, socio-kulturne, povijesne, državne i političke tradicije, najveću ulogu igra nacionalna svijest. Proučavao je odnos razvoja narodnosti i države te narodnosti i socijalnih slojeva kao i veze nacionalne ideje s militarizmom i imperijalizmom, s jedne strane, i nacionalne ideje s razvojem demokracije i težnja za osiguranje socijalnih potreba najširih slojeva naroda, s druge.

O tome je pisao u knjigama: »Moderna kolonizacija i Slaveni« (1904), »Savremena Evropa« (1905), »Savremena ustavnost« (1911), u raspravi »Državna i narodnosna ideja s gledišta socijalnih znanosti«, te raspravama i člancima u časopisima »Mladih«, koji su izlazili u Pragu: »Hrvatska Misao«

⁴⁹ NE, II, br. 2, M. Rojc, Prilike u Hrvatskoj; isto, III, br. 1. i 2., 'L', Predgovor jednom jugoslovenskom realizmu; isto, N. Stojanović, Pregled partija; III, br. 6, Veselin M. Vukičević, Ideologija i ideolozi seljačke klase; isto, V, br. 3, -Ć, Unutarnja politika.

⁵⁰ NE, VII, br. 1, -Ć, Izbori za skupštinu.

⁵¹ NE, VIII, br. 3 i 4, I. Kolbe, Za slobodu naroda u oslobođenoj domovini.

⁵² NE, XIII, br. 1, »Lim«, Naše jedinstvo; II, br. 2, O. I. Politički i književni portreti — Stjepan Radić.

i »Novo Doba« (1897. i 1898. godine), te obnovljenoj »Hrvatskoj Misli« (Zagreb 1902—1906), a značajne su i njegove diskusije u Saboru o tom problemu. Jedan od centralnih pojmova cijelog njegovog ideološkog sustava je demokratski (kulturni) nacionalizam, nasuprot imperijalizmu i šovinizmu. On je pisao da se i pored svih sukoba, nakon ratova s Napoleonom počeo tokom XIX stoljeća stvarati međunarodni pravni poredak u kome nastaju pravila koja moraju poštovati sve države i narodi u međusobnim odnosima. On se nadao da će postupnim ali sigurnim razvojem takvog poretka polako nestajati rješavanje međunarodnih problema ratovanjem. Garancija za to je i činjenica da zbog naglog gospodarskog razvoja, posebno industrije, i stvaranja svjetskog tržišta postaje značajnije za moć neke zemlje osvajanje što većih područja za trgovinu, a ne osvajanje teritorija.

Zalagao se i za »dosljedni demokratizam«, što znači osiguranje prava svakog pojedinca da se bilo sam, bilo povezan s drugim ljudima, bori za svoje individualne, socijalne, nacionalne ili druge interese kroz demokratske ustanove, posebno za opće izborno pravo, pravo kontrole rada zastupnika i državne uprave, te pravo zakonske inicijative i referendumu za sva važna pitanja. Smatrao je da se političkom borbom u parlamentu mogu riješiti sva pitanja mirnim i legalnim putem.

Narodnost je po njemu most između pojedinca i čovječanstva, jer pojedincu nije moguće voljeti i imati razumijevanja za neko apstraktno čovječanstvo, on može voljeti samo nekog konkretnog susjeda, suseljana, pa onda članove svog naroda i svoje domovine, a tek onda i sve narode i cijelo čovječanstvo. Ma koliko se zalagao za poštovanje nacionalnih prava, bio je protivnik šovinizma. Za sebe je pisao i govorio »Ja sam prvo čovjek i kršćanin, a onda Hrvat i Slaven«. Smatrao je da je nužan sklad interesa pojedinca i naroda (ili i države), a ne dominacija interesa naroda ili države nad interesima pojedinca.⁵³

Kao i suradnici »Nove Evrope« bio je oduševljen činjenicom da je američki predsjednik Wilson proklamirao da će jedno od načela za sklapanje mira i uspostavljanje novog međunarodnog poretka nakon rata biti načelo prava naroda na samoodređenja, posebno za male narode Srednje Evrope, ali je on, za razliku od njih, smatrao da to pravo pripada hrvatskom narodu, a ne nekom »jugoslavenskom narodu«.

Nasuprot Radića koji je nastojao svoje shvaćanje nacionalnog pitanja zasnovati na povezivanju teorijskih razmatranja i praktičkih iskustava, u »Novoj Evropi« ima malo članaka u kojima se tom pitanju prilazi i s nekog teorijskog nivoa. Ni u jednom se ne citira literatura o tom pitanju, dok Radić citira i navodi preko stotinu knjiga i nešto članaka raznih autora od kojih su oni koje najčešće spominje gore navedeni.

M. Grol u jednom članku iz 1920. godine daje pregled razvoja nacionalnog pitanja i sam se opredjeljuje za njegovo demokratsko rješenje poštovanjem volje najširih slojeva naroda, a ne nametanjem rješenja »odozgo«. Članci M. Kostrenčića i Isidore Sekulić su karakteristični po tome što se zalažu za internacionalizam i smatraju da je nacionalizam zastario, a po-

⁵³ Stjepan Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, Zagreb 1904., str. 357—364; isti, *Savremena Evropa*, Zagreb 1905., str. 146—8, *Hrvatska Misao*, g. IV 1904—5; br. 1, str. 6, 16—20, *Za napredak bez revolucije proti aristokratizmu*; isto, br. 8, str. 352—3, *Nova Rusija* (A. D. Gradovski); *Hrvatska Misao*, g. III/1903—4, sv. 6, str. 351, *Za slovensku politiku u Češkoj i Hrvatskoj*.

sebno su protiv agresivnog nacionalizma.⁵⁴ »L« i B. Maleš dokazuju kako je jugoslavenska ideja kao šira opravdana i progresivna, dok su hrvatska, srpska ili slovenska samo lokalne.⁵⁵

2. Jedan od najznačajnijih uzroka razlika između S. Radića i suradnika »Nove Evrope« u odnosu prema nacionalnom pitanju u Kraljevstvu SHS, kao i u odnosu prema demokraciji i socijalnim pitanjima je razlika u njihovim shvaćanjima uloge najširih slojeva naroda u državi i narodu i odnos prema njihovom mišljenju i zahtjevima.

U »Novoj Evropi« su mnogi autori izražavali mišljenje da se određena nacionalna ideja može sistematskom propagandom i obrazovanjem unijeti u narod i da je u tome značajna uloga inteligencije. Zato su dosta često optuživali Stjepana Radića da je demagoški iskoristio nezadovoljstvo najširih slojeva naroda ponašanjem organa vlasti nove države da bi ih orijentirao u hrvatskom separatističkom duhu, a protiv zajedničke države.⁵⁶ Oni su, slijedeći ideje Tomaša Masaryka, tada već predsjednika Čehoslovačke republike, smatrali da je preduvjet razvoja demokratskih odnosa i moderne države, odgoj svestrano obrazovanih i cjelovito izgrađenih ličnosti. Pri tom su mislili uglavnom na inteligenciju, koja bi, barem u takvim državama kakva je jugoslavenska, gdje je većina stanovnika nepismena ili slabo obrazovana, trebala voditi ostale slojeve stanovništva.

Radić je još za vrijeme studija u Pragu sa grupom »Mladih«, iz koje su se kasnije regrutirali svi učesnici političkog života iz njegove i susjednih generacija u okviru Hrvatsko-srpske koalicije, pisao u svojim radovima o sistemu odgoja i samoodgoja kakav bi trebali primjenjivati svi mladi ljudi koji se žele pripremati za rad u »narodnoj politici«. On je predviđao da je jedna od bitnih orijentacija u njihovom obrazovanju i formiranju upoznavanje »narodne etnologije« i »narodne sociologije«, tj. kako gospodarskih i društvenih prilika u kojima živi narod, tako i njegovog načina mišljenja, njegove običaje, način ponašanja i želje. Već tada je zahtijevao da dugoročni ideali i ciljevi hrvatske politike moraju proizlaziti iz interesa, mišljenja i želja najširih slojeva naroda, a u Hrvatskoj najviše seljaštva. Prednost je seljaka i u tome da su ekonomski nezavisni od države, pa mogu slobodno glasati i protiv želja državnog (tada »mađaronskog«) aparata, a da zato ne ostanu bez kruha. On je, kao i njegov brat Antun, već tada poznao mnoge ljude »iz naroda« koji svojim načinom razmišljanja i svojim iskustvom ne zaostaju za mnogim stanovnicima grada. Zato je smatrao da će takvi ljudi moći ravnopravno učestvovati u političkom životu, kao i da će radeći stalno na svom dodatnom obrazovanju (on je bio pristalica kontinuiranog obrazovanja, tokom cijelog života, kako je to bilo u Engleskoj) moći poticati i druge seljake da se i sami, opismenjavanjem, sticanjem znanja i organizacijom osposobe za ravnopravno uključivanje u politički život i sami se bore za svoje interese.⁵⁷

⁵⁴ NE, I, br. 1, M. Grol, Savremeni nacionalizam; III, br. 1 i 2, »L«, Predgovor jednom jugoslovenskom realizmu; V, br. 8, Isidora Sekulić, Dokle jedan krvavi nacionalizam; III, br. 10, M. Kostrenčić, Slom nacionalizma; XII, br. 13, Branimir Maleš, Kultura i naše nacionalno pitanje.

⁵⁵ NE, III, br. 1 i 2, »L«, Predgovor . . . , n. dj.

⁵⁶ NE, III, br. 6; NE, XII, br. 13, B. Maleš, Kultura, n. dj.

⁵⁷ Hrvatska Misao, g. IV, Zagreb 1904—5., br. 2, str. 63—4 i br. 3, str. 109, Stjepan Radić, Južni Slaveni, njihovo narodno jedinstvo i njihova snaga; isto, g. III 1903—4., sv. 2, str. 75, Stjepan Radić, Slavenska uzajamnost i hrvatska državna individualnost.

Kako su ti najširi slojevi, a u Hrvatskoj seljaštvo, i najveći dio etničke osnove iz koje je izgrađen hrvatski narod, kako su u njihove tradicije i običaje te način života najdublje usađene sve kulturno-povijesne tradicije koje oblikuju prirodnim razvojem kroz povijest narodne zajednice, on je smatrao da i u nacionalnom pitanju treba polaziti od njihove svijesti i osjećaja i da im se ni ne mogu nametnuti ideje koje su nastale u glavama intelektualaca i političara bez veze sa stvarnim životom.⁵⁸

On je još u diplomatskoj radnji 1899. godine pravio razliku između »naroda« i »narodnosti« po tome što prvi termin za njega označava objektivan pojam, skupinu koja čini etnološku cjelinu, a druga je pojam subjektivan, jer označava sve one koji su tokom zajedničkog kulturno-povijesnog (pa i državnog, ali nije nužno) razvoja stekli svijest o svojoj posebnosti i imaju želju da budemo zajedno.

Zato je na svojim putovanjima po Hrvatskoj (na koja se uputio već kao petnaestogodišnjak i nastavljao ih tokom školovanja) i svojim kontaktima sa narodom, nastojao upoznati mišljenje i osjećanja najširih slojeva naroda o tom pitanju. Tako je početkom XX stoljeća pisao da u narodu nema svagdje jednako razvijene hrvatske nacionalne svijesti, tj. negdje je ona potpuno razvijena, a negdje još uvijek zamagljena lokalnim imenima (Šokci npr.), ali svi jezik kojim govore zovu hrvatskim. Nacionalna svijest je potpuno razvijena u odnosu na Nijemce, Mađare i Talijane, ali je prema Srbima negdje razvijena samo svijest o vjerskim razlikama ili su razlike obilježene lokalnim imenima za jedne i druge: Hrvati su npr. »Šokci«, a Srbi »Vlasi« ili »Raci«. U narodu postoji i spoznaja da u susjednim zemljama žive drugi narodi, koji govore slično ili »iskvareno« hrvatski, te se misli da su i oni svi na neki način »naši«, ali nema svijesti o potrebi života u zajedničkoj državi. Sudar snovom vlašću u Kraljevstvu SHS, koja je, pored svih drugih nasilja, nastojala i zatrti sve posebnosti na kulturi hrvatskog naroda i nametnuti srbijanske zakone i običaje, izazvali su ne samo da se svijest o posebnosti hrvatskog naroda razvije do kraja, nego i da se ona i očuva. To nacionalno i socijalno nezadovoljstvo izazvalo je da se, kako je govorio Radić, narod do kraja »probudi« i potraži one koji su ga voljni voditi u odbrani i očuvanju tih prava. On je dokazivao, da narod nije krenuo za njim jer mu se on nametnuo, nego jer su se oni sjetili da su on i njegova stranka imali u svom programu već prije rata ispisane te ciljeve.⁵⁹

On sam se vrlo rano opredijelio protiv sukoba između čisto hrvatske orijentacije Ante Starčevića i južnoslavenskih koncepcija Strossmayera i Račkog. Bio je za suradnju svih Južnih Slavena. Često je govorio i pisao da su oni jedan narod, ali isto tako često je dodavao i da su svi Slaveni etnički

⁵⁸ NE, II, br. 2, M. Rojc, Prilike... n. dj.; isto, III, br. 1 i 2, N. Stojanović, Pregled... n. dj.; III, br. 10, M. Kostrenčić, Slom... n. dj.; VIII, br. 6, Prof. J. Turić, Opće pravo... n. dj.; usp. Nedjeljko Kujundžić, Pedagogija... n. dj.

»Novo Doba«, Prag 1898., sv. III, IV, V, VI, Stjepan Radić, O pripravi za rad u narodnoj politici; »Hrvatska Misao«, Prag 1897, sv. I, II, Stjepan Radić, Hrvatski ideali.

⁵⁹ Isto kao 57.

»Hrvatska Misao«, g. IV, Zagreb 1904/5, br. 4, str. 171, Stjepan Radić, Hrvatska pučka seljačka stranka; isti, Najjača stranka u Hrvatskoj, Zagreb 1902., str. 24–26, 30–31; isti, Hoćemo u jugoslavenskom jedinstvu svoju hrvatsku državu (u knjizi: isti, Politički... n. dj., str. 319–322), isto, Govor na noćnoj sudbonosnoj sjednici Narodnoga vijeća dana 24. studenoga 1918., str. 323–334.

zapravo jedan narod. Nigdje ne nalazimo da se u studentskim danima otvoreno zalagao za stvaranje jedne zajedničke države Južnih Slavena, ali se vrlo aktivno angažirao za njihovu suradnju na gospodarskim i kulturnom području, i za njihovo okupljanje oko dva središta u Beogradu i Zagrebu.⁶⁰

3. Iz gore navedenih razlika u shvaćanjima suradnika »Nove Evrope« i Stjepana Radića o nacionalnom pitanju, kao teorijskom problemu i odnosu prema najširim slojevima naroda i njihovoj ulozi, proizlazile su najvećim dijelom i razlike u shvaćanju nacionalnih odnosa u Kraljevstvu SHS.

Kako je gore navedeno, Radić se na početku svog političkog djelovanja zalagao za suradnju svih Južnih Slavena. Tu orijentaciju nije nikada odbacio, iako je bio i za veze Hrvata sa Zapadnim i Istočnim Slavenima, ali i drugim narodima Evrope. Tako se 1918. godine mogao zalagati za stvaranje zajedničke države, ali uz poštovanje posebnosti i prava na samostalnost hrvatskog, kao i srpskog i slovenskog naroda. Ipak on je već ranije, kao i tada izražavao značajne rezerve prema mogućnostima i potrebama stvaranja nove države. Razloge za takav njegov stav možemo naći na tri glavna pravca njegovog shvaćanja slavenske i demokratske orijentacije.

a) Već 1893. godine po dolasku na studij u Prag on se upoznao sa sredinom koja je i po njegovoj, kao i po ocjeni drugih bila po svojoj gospodarskoj, kulturnoj i političkoj, te svakoj drugoj organizaciji najnaprednija među svim slavenskim narodima. Iako Česi tada nisu imali nikakvu političku samostalnost, bili su po razvoju ravnopravni drugim narodima u Srednjoj i Zapadnoj Evropi. Radića je ta činjenica, kao i da su uz Čehe bili vrlo napredni i Poljaci, navela na pomisao da je za Hrvate kao malen, gospodarski i kulturno slabo organiziran i siromašan narod, značajnije da se što više vežu za te slavenske narode od kojih mogu mnogo toga naučiti a dobiti i pomoć za svoj gospodarski razvoj, nego za ostale Južne Slavene, koji su, iako politički čak samostalni, kao Srbi i Crnogorci, ipak jednako ili još više neorganizirani i siromašni. Dodatni razlog za takvu orijentaciju bio je i taj što je smatrao da ne može doći do stvaranja južnoslavenske države dok se ne raspadne Habzburška monarhija, a do raspada ove može doći jedino u slučaju izbijanja evropskog rata. Kako se on nadao da do rata neće skoro doći, smatrao je da Hrvati trebaju svoju budućnost graditi na pretpostavci duljeg opstanka monarhije. U tom slučaju je također najprirodnije i najkorisnije da se i u političkom djelovanju povežu s drugim slavenskim narodima Austro-Ugarske. To je i značajan razlog njegove austroslavističke orijentacije.⁶¹

b) Radićeve rezerve prema mogućnostima stvaranja zajedničke države nastale su i zbog toga što je on tokom vremena sve više sumnjao u iskrenost južnoslavenske orijentacije srbijanske vlade i srpskih političara. On je sve više sumnjao da oni žele tu ideju iskoristiti za stvaranje velike Srbije na račun drugih južnoslavenskih naroda, a prije svega Hrvata. Uz to je sumnjao da takvu politiku Srbije podržava i Rusija.

Prvi puta je javno i oštro izrazio svoje negodovanje prema ponašanju, kako srpskih političara u Hrvatskoj tako i političara iz Srbije u rujnu 1902.

⁶⁰ Isto, Uvjeti narodno gospodarske samostalnosti Južnih Slavena, str. 135—144.

⁶¹ »Hrvatska Misao«, g. V, sv. 1, str. 31; sv. 2, str. 131, 133, Stjepan Radić, Slavenska politika u Habzburškoj monarhiji; isto, g. V, sv. 6, str. 327—342, S. Radić, Za slavensku politiku u Češkoj i Hrvatskoj; »Dom«, Zagreb 1909., br. 13, Ruska, slavenska i hrvatska politika; isto, br. 15, Slavensko praskozorje u Rusiji.

godine. Tada je u »Srpskom književnom glasniku« objavljen i prenesen u zagrebačkom »Srbobranu« članak, tada studenta Nikole Stojanovića, u kojem se otvoreno najavljuje rat Hrvatima »do istrage naše ili vaše«. On se tada jedini od hrvatskih političara suprotstavio demonstrantima na ulici, jer su se demonstracije pretvorile u razbijanje srpskih lokala i prozora na kućama. U članku i brošuri koje je tim povodom napisao dokazivao je da je takav izazov bezuman i na štetu i Srba i Hrvata, jer među njima ne može biti sukoba »do istrage i naše i vaše«. On se tada još nadao da je taj sukob vještački unesen u narod, da ga unose neodgovorni pojedinci s jedne i druge strane, ali se i gorko požalio da su srpski političari u Hrvatskoj bili uvijek na strani suprotnoj od hrvatske i hrvatskih nacionalnih interesa i da su uvijek bili spremni na savez sa hrvatskim neprijateljima, ali ne i s Hrvatima.

Promjene u redakciji »Srbobrana« i narodni pokret 1903. godine u kome su učestvovali i Srbi sa Hrvatima, pojačale su Radićeve nade u mogućnost dobrih odnosa Srba i Hrvata. Ipak i u listopadu 1903. godine je pisao da u Beogradu i Cetinju, kada misle o Balkanskom savezu, računaju samo s Mađarima, Nijemcima i Talijanima sa kojima bi oni podijelili sve ostale južnoslavenske, posebno hrvatske zemlje, tako da bi se svi Srbi našli u jednoj državi. Tek onda bi se »tobože vodila čista slavenska politika na Balkanu«. On se nadao da bi u sukobu između Srba i Hrvata mogli odigrati korisnu ulogu posrednika Česi i Rusi, kao što bi se trebali i drugi slavenski narodi angažirati na rješavanju sukoba među drugim slavenskim narodima.⁶²

On je suradnju između Srba i Hrvata ipak smatrao i prirodnom i nužnom za obadva naroda i zato je koristio svaku priliku da podrži razne oblike te suradnje ili da ih sam inicira. Od 1902. godine do 1905. godine podržavao je politiku »novoga kursa« kao oblik suradnje Srba i Hrvata, ali je 1905. godine oštro osudio »Riječku rezoluciju« zbog podrške koju je davala mađarskim političarima, bez garancije da će oni na to uzvratiti ustupcima hrvatskoj politici.⁶³

Njegovo uvjerenje da Hrvati moraju ostati u Habzburškoj monarhiji, jer bi u slučaju njenog raspada mogla biti cijela Monarhija, a najviše Hrvatska podijeljena između Njemačke, Mađarske, Italije i Srbije poticale su različite informacije o ponašanju Njemačke i Mađarske, ali još više informacije da bi takvu podjelu podržala i Rusija.⁶⁴

Činjenica je da su braća Radići, i Antun i Stjepan priznavali da su Srbi samo oni Pravoslavci u Hrvatskoj koji su se doselili iz Srbije, što je moglo izazivati podozrivost kod Srba prema njima. S druge strane oni su o tzv. »veleizdajničkom« procesu 1908. godine pisali da je očito insceniran da bi se posvađali Srbi i Hrvati, pa i da takvi poticaji za svađu dolaze uvijek onda

⁶² »Hrvatska Misao«, II, Zagreb 1903., br. 1, Stjepan Radić, »Novi Srbobran«; isto, III, br. 1, str. 43, Politička zadaća Rusa među Srbima; isti, Politički... n. dj., »Svoj svome«, str. 233—238; isto, Izvještaj sa suđenja Stjepanu Radiću povodom protusrpskih demonstracija godine 1902. u Zagrebu, str. 239—249; isto, Hrvati i Srbi, str. 250—274; Hrvatska Misao, III/1903—4., sv. 1, str. 12, Analiza i sinteza hrvatskog preporoda i srpskog oslobođenja.

⁶³ Dr Antun Radić, Sabrana djela, VII, Zagreb 1937., str. 175—204; Dom, Zagreb 1909., br. 43, Bit će što biti mora; Hrvatska misao; 6. III, sv. 1, str. 12.

⁶⁴ Radovi, Zavod za hrvatsku povijest, br. 22, B. Boban, n. dj., str. 179, »Dom«, Zagreb, 1909., br. 14, Hrvati i Srbija; br. 23, Tko pomaže Nijemcima na Istoku; »Dom«, Zagreb 1914., br. 15, Budućnost carevine; br. 17, Magjari se ne trebaju bojati Rusije.

kada je Monarhija u krizi. Istovremeno oni u »Domu« pišu da su Hrvati uvijek nastojali raditi za ujedinjenje Srba i Hrvata mirnim putem, a Srbi sada to hoće postići terorom pod kraljem koji je došao na vlast nakon umorstva bivšeg kralja.

Antun je pisao i da bi se, s obzirom na to da su Srbi etnički isti narod s Hrvatima, mogli u Hrvatskoj priznati Hrvatima, ali oni to ne žele, a na to ih se ne može tjerati silom. Stjepan Radić je napisao 1908. godine da je misao jugoslavenskog jedinstva izgubila smisao na kraju Rusko-turskog rata 1878. godine, kada je Srbija postala potpuno nezavisna. Tada ju je kod mnogih političara u Srbiji zamijenila misao Velike Srbije koja hoće pripojiti neke dijelove Banovine Hrvatske, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu.

U doba međunarodne krize nastale zbog odluke Austro-Ugarske da pripoji Bosnu i Hercegovinu, Stjepan Radić se angažirao u vrijeme svog boravka u Rusiji, dokazivao da zbog toga ne treba doći do rata i da bi BiH u okviru Habzburške monarhije trebalo pripojiti Hrvatskoj. On je pisao da Srbija ima lošu vladu i upravu i da će BiH bolje napredovati u okviru Austro-Ugarske. Pripajanjem Bosne i Hercegovine Hrvatskoj ona bi dobila izlaz na more, a nekada je dijelom i bila hrvatska zemlja a u njoj živi i dosta Hrvata. Sa stanovništvom BiH povećao bi se procenat slavenskog stanovništva u Monarhiji što može pomoći njenoj bržoj transformaciji u skladu s interesima slavenskih naroda. Radić piše da se u činjenici da Srbija smatra da je bolje da BiH bude vraćena Turskoj, nego da pripadne Austro-Ugarskoj, što bi svakako izazvalo njeno propadanje, dok Hrvatska smatra da je bolje i da pripadne Srbiji nego Turskoj vidi da se Srbija prema njoj ponaša kao »maćeha«, a Hrvatska kao »mati«. Cijeli ovaj spektar misli Stjepana Radića prema Srbima, Srbiji i Bosni i Hercegovini pokazuje svu složenost njegovih shvaćanja. Uz to on je u tim trenucima strahovao od podrške Rusije Srbiji, jer je za vrijeme boravka u carskoj Rusiji vidio snagu srpske propagande, koja je po njegovom mišljenju, prosto neprijateljska prema Hrvatima. Zaključio je da Rusija malo zna i brine o malim slavenskim narodima, ali da su konzervativni pravoslavni krugovi, koji tamo imaju velik utjecaj na politiku države, neprijateljski raspoloženi prema Zapadnim i Južnim Slavenima koji su katolici i protestanti.⁶⁵

U toku II balkanskog rata Radić je pisao da je taj rat na štetu Slavenstva, a u konačnici ne samo na štetu Bugarske, nego i Srbije. Za početak tog rata je krivio bugarsku vladu, koja je, kako piše, radila »ludo«, ali još više srpsku vladu i Pašića osobno, koji su radili »i ludo i pokvareno«, jer su zapravo inscenirali povod za rat. Na glasove o srbijanskom teroru u Makedoniji nakon tog rata, on je izrazio bojazan da bi Srbija mogla pred Evropu iznijeti i hrvatsko pitanje »na oštrici mača«. Zato je na početku I svjetskog rata zaključio da je za Hrvate najsigurnije da se bore na strani Habzburške monarhije, jer bi u slučaju propasti te Monarhije Hrvatska mogla biti raskomadana.⁶⁶

⁶⁵ »Dom«, Zagreb, br. 10, 13/1907; br. 12, 23, 34, 42, 46, 48/1908; br. 12, 16, 23 38, 47/1909; Stjepan Radić, Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu, Zagreb, 1908., str. 40.

⁶⁶ Božićnica, Kalendar HPSS za 1914. godinu, Zagreb 1913., str. 140—143, II Balkanski rat, Što svakom treba znati o Balkanu i balkanskom ratu; »Dom«, Zagreb 1913., br. 27, Rat za zemlju proti narodu; isto, br. 28, isti naslov; isto, br. 29, isti naslov; br. 35, Od zla na gore (Sa Balkana); isto, br. 25/1914., Spremaju se velike stvari, svi Hrvati za Hrvatsku.

c) Tokom rata on je shvatio da je raspad Habzburške monarhije nužan. Zato je jedini izlaz za Hrvatsku, tim prije što su sile Antante na čelu s američkim predsjednikom Wilsonom proklamirale načelo prava naroda na samoodređenje kao temelj za sklapanje mira i stvaranja novog međunarodnog poretka, da se uključiti u stvaranje nove jugoslavenske države, u kojoj će biti zagarantirana i njena suverena prava.

On je od početka svog djelovanja, kada je govorio i pisao o Južnim Slavenima uvijek u njih uključivao, kao i svi zastupnici južnoslavenske ideje u Hrvatskoj u XX stoljeću, i Bugare. Tako se i sada nadao da bi Bugarska nakon prelaska na stranu sila Atante mogla ući u tu novu južnoslavensku državu. Smatrao je, zahvaljujući činjenici što je cijela akcija na stvaranju novih slavenskih država na području bivše Habzburške monarhije vođena zajednički sa Česima, Slovacima, Poljacima, da će i buduća južnoslavenska država biti u čvrstim vezama sa novim državama Poljaka, Čeha i Slovaka, tj. u nekom obliku konfederacije. Nadao se da će takve čvrste veze sa Česima, Slovacima i Poljacima, a možda i Bugarima i Ukrajinčima, neutralizirati velikosrpske tendencije, kao i da će takva veza sa Zapadnim Slavenima i tu državu povući ka razvoju demokratske i socijalne države. U Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba zalagao se za potpuno formiranje suverene Države Slovenaca, Hrvata i Srba, tako da ona u novostvorenu državu Južnih Slavena uđe kao ravnopravan partner Kraljevini Srbiji. Zalagao se također za federativno ili konfederativno uređenje buduće države. Zbog toga je bio protiv ishitrene odluke Središnjeg odbora Narodnog vijeća da bez sazivanja cijelog Vijeća ili Sabora sam sebe delegira kao delegaciju za pregovore o ujedinjenju, a kasnije je osporavao legitimnost samog akta ujedinjenja i donošenja Vidovdanskog ustava, o čemu je već bilo riječi u ovom radu.⁶⁷

Suradnici »Nove Evrope«, kao »L« i I. Kolbe su pokušali dokazati superiornost svog jugoslavenstva i time što su tvrdili da su oni protiv svakog nacionalizma, jer su nacionalisti protivnici napretka. No sami su, kao Kolbe, pisali da je jugoslavenstvo za njih čak »religija«, a ne samo nacionalna ideja.⁶⁸ Oni su vjerovali da će integracija južnoslavenskih naroda u jednu naciju ubrzati integraciju svih naroda u jedinstvenu zajednicu čovječanstva. Smatrali su da do tih integracija treba doći niveliranjem a ne poštovanjem i tolerancijom razlika, kao Radić. Na nemogućnost takvih nivelacija upozoravao je suradnike »Nove Evrope« i već spominjani Lj. Stojanović.⁶⁹

4. Radić je tokom I svjetskog rata zbog lošeg vida ostao u Zagrebu i djelovao u Saboru, a izdavao je i list »Dom« koji je u tom periodu uglavnom sam ispunjavao svojim tekstovima, ali je objavljivao i pisma, i naročito pjesme seljaka. Njegova knjižara, u kojoj je bila i redakcija »Doma« bila je mjesto stalnih okupljanja seljaka i drugih ljudi. Tako je u osobnim kon-

⁶⁷ Ferdo Čulinović, Jugoslavija... n. dj., str. 47—119; Krizman, Korespondencija... n. dj., II dio, str. 33—8; Sten. bilj. Sabora..., Pet. 1913—1918., III, str. 27, 52, 74—5, 1166—78, 1203; IV, 60, 87—90, 97, 555—9, 643, 790; V, 173—6, 218—222, 745; VI, 189—195; S. Radić, Politički... n. dj., Ne zakapajmo svoje mlade slabode, Hoćemo u jugoslavenskom jedinstvu svoju hrvatsku državu, Govor na noćnoj sudbonosnoj sjednici Narodnoga vijeća dana 24. studenoga 1918. g. (zapravo na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća).

⁶⁸ NE, VIII, prof. J. Turić, n. dj.; NE, X, br. 15, Lj. Stojanović, Još o ulozi Srba; NE, XII, br. 14, isti, Još o »srpskom pitanju«; NE, XVI, br. 5, isti, Još jednom o srpskom pitanju; isto kao bilj. 60.

⁶⁹ NE, III, br. 1 i 2, »L«, Predgovor jednom jugoslovenskom realizmu; br. 6, »L«, Plemenski separatizam; IV, br. 7, I. Kolbe, Jugoslavija u krizama.

taktima, kao i preko pisama iz raznih krajeva Hrvatske, ali i sa frontova, dobivao neposredne informacije o teškom stradanju naroda — kako vojnika koji su otišli na frontu, tako i većine onih koji su ostali kod kuće. U saborskim zapisnicima se nalaze njegove mnogobrojne interpelacije i govori u kojima nastoji (bezuspješno) potaknuti vladu da učini nešto na rješavanju mnogobrojnih problema koji su progonili ljude u to vrijeme, a koji su bili prosto pitanje opstanka stotina tisuća ljudi, kao što su pitanja prehrane, ogrjeva i sl. On je u iz množina informacija i pjesama koje je dobivao i objavljivao u »Domu« postao svjestan da je narod ogorčen ratom i da neće nakon rata prihvatiti ranije stanje. Zbog toga je i napustio staru Habzburšku monarhiju, a neće prihvatiti nikakvu novu državu ako ne bude radikalno bolja i drukčija od stare. Zato je i u svom govoru na noćnoj sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća pokušao članove tog odbora odgovoriti od ishitrene odluke o sjedinjenju sa Srbijom, pod dinastijom Karađorđevića, ne samo zbog nacionalnih razloga, o čemu je bilo riječi na drugom mjestu u ovom članku, nego je dokazivao: »Dajte pojmite, da narodnost vrijedi, osobito poslije ovoga rata u kom sudjelovahu milioni seljaštva i radništva i građanstva, i na fronti ratnoj i doma na fronti radnoj, da od sada narodnost samo toliko vrijedi, koliko brani i razvija čovječnost, to jest samo toliko, koliko s pomoću narodnosti ljudi više privređuju i bolje se slažu. »Naš je hrvatski seljak — a to je devet desetina hrvatskoga naroda — u ratu postao potpun čovjek, a to znači da neće više nikomu služiti, nikomu robovati, ni tuđinu ni bratu, ni tuđoj ni svojoj državi, nego hoće da se u ovo veliko doba država uredi na slobodnom republikanskom i na pravednom čovječanskom (socijalnom) temelju.«

On se i prije rata zalagao za poštovanje principa suverenosti naroda. Program Hrvatske pučke seljačke stranke je od početka sadržavao zahtjev za uvođenje općeg prava glasa. U knjizi »Savremena ustavnost« 1911. godine pisao je da se suverenitet naroda u teoriji slaže samo s republikanskim oblikom vladavine, ali u praksi se može složiti s parlamentarnom monarhijom, što najbolje pokazuje primjer Velike Britanije u kojoj su građanske slobode i prava osigurana u jednakoj mjeri kao i u Sjedinjenim Američkim Državama. Zato se zalagao da se Habzburška monarhija transformira u takvu parlamentarnu monarhiju.⁷⁰

U Ustavu Neutralne Seljačke Republike Hrvatske izrađenom 1921. godine, koji je u cjelini odraz shvaćanja Stjepana Radića, iako je redigiran i od drugih članova »Republikanske zastupničke većine banske Hrvatske«, u osnovnim obilježjima Republike je na prvom mjestu garantirana »potpuna i neprekidnost« narodnog suvereniteta pravom plebiscita za pitanja teritorijalna i pravom inicijative i referendumu u zakonodavnim pitanjima. Predviđeno je opće, jednako i tajno pravo glasa za muškarce i žene i žene su u svim pravima izjednačene s muškarcima. Razrađen je sistem samouprave teritorijalnih jedinica unutar Banovine i mogućnost kontrole narodnih predstavnika na svim stupnjevima teritorijalne organizacije i u Saboru, kao i mogućnost njihovih opoziva, te opoziva predsjednika Republike. Vrlo detaljno su razrađena »čovječanska prava« na osobnu sigurnost i nepovredivost svih ljudi bez obzira na državljanstvo. Garantirana je sloboda kretanja, nemogućnost hapšenja bez sudskog naloga, sloboda misli, govora, tiska, sastajanja i udruživanja, nepovredivost doma i pisma, te poštanskih dostav-

⁷⁰ Isto kao bilj. 67; Stjepan Radić, Savremena ustavnost, Zgb. 1911., str. 237—238.

nica. Kontrolom rada državnih službenika i mogućnošću njihove krivične odgovornosti građani su osigurani od mogućnosti zloupotrebe državne vlasti. Ovaj sistem demokratskih ustanova upotpunjen je potpunim odvajanjem sudske od izvršne i zakonodavne vlasti i samostalnošću sudaca, što je garant i gore navedenih građanskih sloboda. Sve to je dopunjeno i garantiranjem prava svakog pojedinca da se bavi onom privrednom djelatnošću za koju ima najviše smisla i volje, kao i jednakost interesa svih »staleža« sa seljačkim iako je Hrvatska seljačka država. Predviđeno je i opće osiguranje za slučaj »privredne nesposobnosti, starosti« i elementarnih nepogoda.⁷¹

Sve to pokazuje da su se u odnosu prema demokraciji i pravima građana u teoriji Stjepan Radić i Milan Čurćin slagali. Radić je svojom praktičnom djelatnošću u periodu nakon 1925. godine uspio, kako se vidi iz prvog dijela ovog rada, uvjeriti i M. Čurćina u iskrenost svojih nastojanja na razvoju demokracije, pa i njegovo priznanje za to.

Kada je 1925. godine nakon svih neuspješnih pokušaja da dobije saveznike za promjenu centralističke ustavne monarhije uspostavljene Vidovdanskim ustavom, priznao taj ustav, to je, kako se vidi iz ranijeg pregleda, izazvalo zbunjenost i negodovanje M. Čurćina i drugih suradnika »Nove Evrope« i njihove sumnje u iskrenost njegovih ranijih zalaganja za federaciju, republiku i rješavanje socijalnih problema.

Radić se u toj situaciji ponašao na gotovo isti način, na koji je 1904. godine, prilikom osnivanja HPSS, priznao Hrvatsko-Ugarsku nagodbu. Tada je pisao da Nagodba nije program HPSS, ali je stranka priznaje kao legalni akt (razlika u odnosu prema ta dva akta je jedino u tome što on nije priznavao legalitet postupka donošenja Vidovdanskog ustava) i traži njeno dosljedno provođenje. Do takvog stava je došao jer je pratio kako Khuen Hedervary nema štete od toga što Pravaška stranka ne priznaje Nagodbu, a nije je u stanju srušiti, nego čak koristiti njihovo ignoriranje svake diskusije o Nagodbi da krši i ona prava hrvatskog naroda koja su tim aktom zagarantirana. Tako je i on 1925. godine i kasnije pisao i govorio o Vidovdanskom ustavu: »Ja ga nisam donio, donijeli ste ga vi. Sada ga priznajem i tražim da se dosljedno sprovodi.« Tek kada su sukobi zbog takvih zahtjeva kojima je prije svega htio zaustaviti nasilja, bezakonje i korupciju državne uprave postali bezizlazni i kada je uspio stvoriti prečanski front, opet je počeo pokretati pitanje revizije ustava i federalizaciju države, ali je tada ubijen.

5. Njegov socijalni program izgledao je blizak shvaćanjima mnogih suradnika »Nove Evrope«, jer su i oni smatrali da je seljaštvo sloj od čijeg napretka ovisi i napredak cijele države, a zalagali su se, kao i on i njegova stranka za organiziranje zadružnog pokreta, jer su mislili da je takva organizacija najpogodnija za gospodarski i društveni napredak seljaka. Suradnici »Nove Evrope« su se zalagali i za organiziranje obrtnika u zadrugu. Neki od suradnika ovog časopisa su smatrali da će zadružna organizacija pomoći narodu u Kraljevstvu SHS da zadrži svoj slavenski karakter i odupre se zapadnoevropskim utjecajima. Mislili su da se i do sada specifičnost slavenskih naroda održala jer se njihova društvena organizacija temeljila na porodičnim zadrugama.⁷²

⁷¹ S. Radić, *Politički ... n. dj., Ustav Neutralne Seljačke Republike Hrvatske*, str. 369—74, 376—88, 391—2.

⁷² NE, XI, br. 12, Jaša Prodanović, *Snaga bez očiju*; NE, XI, br. 17, -Ć-, *Naši silovoljci*; A. Radić, *Sabrana djela*, VII, str. 17, 18—19; Božičnica, *Seljački pro-*

Radić je, međutim, u svojim pogledima na društvo, pa i na seljaštvo polazio od shvaćanja društva kao organizma, slično organskim sociološkim školama poteklim od Herberta Spencera, čiju definiciju društva i navodi u jednom svom radu. On razlikuje dvije osnovne društvene grupe, jedne zasnovane više na materijalnim, a druge više na moralnim interesima. Staleži (on je kao i Antun uglavnom pisao o pet staleža: svećenstvo, plemstvo, građanstvo, radništvo i seljaštvo) su društvene grupe vezane uglavnom materijalnim interesima i nastale podjelom rada, ali su tokom vremena mogli pre-rasti i u moralne zajednice. U državi se sve društvene grupe bore za svoje interese i utjecaj na državnu politiku, kako socijalne (staleži ili sl.) tako i narodi u višenacionalnim državama, ili vjerske ili kakve druge grupe. Nekada se ta borba vodila najčešće nasilnim sredstvima, ali danas postaje sve važnija ekonomska snaga, pa time i borba za ekonomsku moć, a ona se vodi više ekonomskim sredstvima. Zato se nasilna sredstva i rat zamjenjuju trgovačkim i sličnim borbama za prevlast. Razvoj ustavnosti i demokratskih ustanova omogućava da se glavna borba vodi u parlamentu mirnim putem. U takvim državama do najvećeg utjecaja će prirodno doći najbrojniji dio stanovnika — a to je u Hrvatskoj i Kraljevstvu SHS seljaštvo, tim prije što je ono i ekonomski najjači sloj, jer drži u svojim rukama najveći dio nacionalnog bogatstva. Zato je Radić za to da Hrvatska bude seljačka država u kojoj će zadruga biti značajna komponenta društvene organizacije, ali je protiv diktature seljaštva nad drugim slojevima (kao npr. Stambolijski u Bugarskoj). Zadruga su za njega bile potrebne da se seljaštvo izvuče iz gospodarske zaostalosti i da se organizirano bori za svoje interese te da u borbi za njih bude ravnopravno s drugim staležima — jer i ti drugi staleži imaju svoje organizacije. On je kao i njegov brat Antun smatrao da su stare porodične zadruge bile prve škole samouprave i demokracije za seljake i da su bile vrlo korisne. Oni su i sentimentalno bili vezani za tu organizaciju. No obojica su shvaćali da su se one morale raspasti, a da organizirane zadruge trebaju zamijeniti stare u gospodarskoj organizaciji, a ne da bi spriječile individualizaciju seljaka. Antun je čak izričito i napisao da su takve zadruge neka vrsta socijalizma, ali da je prirodno da će svaki seljak, kad se izvuče iz siromaštva, opet poželjeti da ima »svoju kućicu — svoju slobodicu«. Zbog takvih gledanja, kao i zbog drugih razloga Stjepan je nastojao svoju seljačku stranku povezati ne samo sa drugim takvim strankama iz Istočne Evrope i Balkana, kao rumunjskom i albanskom (sa bugarskom strankom nije bio povezan izgleda zbog toga što je sa međunarodnim povezivanjem van bivše Habzburške monarhije krenuo tek kada je seljačka stranka u Bugarskoj uništena), a još i prije I svjetskog rata, i nakon njega, sa češkim i poljskim agrarnim strankama, te nakon rata i sa francuskim agrarcima, a uključio se i djelovao u Seljačkoj internacionali u Pragu, dok se u Seljačku internacionalnu u Moskvi samo učlanio, ali u njoj nije djelovao.⁷³

svjetni i politički sbornik i kalendar za prijestupnu 1928., Zagreb 1927., str. 122; Hrvatska Misao, Zagreb 1903/4., g. III, sv. 10, str. 587; NE, XII, br. 13, M. Čurčin, Kriza našeg zadrugarstva; isto, Dr. H. Holzman, O narodnom (seljačkom) pravu Antun Radić, Sabrana djela, II, str. 227, 382; III, 205—6; IV, 22—24, 30; V, 244, 339.

⁷³ SD XII, 250—251; XVI, 173—174; V, 244, Liberalci i socijalisti; VII, 9—20, 44, 46, 122; Stjepan Radić, Seljačko pravo u sto pitanja i sto odgovora, Zagreb 1913. g.; Božićnica, Seljački kalendar za prostu 1910. g. Zagreb 1909, str. 41—54; Josip Predavec, Naj srećniji narod u Evropi; Božićnica, seljački prosvjetno-politički sbornik i kalendar za prijestupnu 1928. g., (Drugo izdanje), Zagreb 1927., Hrvatska seljačka stranka i ujedinjena demokracija, str. 123, 124, 125.

Ovaj pregled shvaćanja suradnika »Nove Evrope« o idejama i djelovanju Stjepana Radića, kao i kratke informacije o njegovim shvaćanjima, pokazuju velike razlike koje su postojale među njima. Njegov odnos prema »Novoj Evropi« nije predmet ovog rada, ali se ukratko može samo spomenuti da urednici »Nove Evrope« nisu bili spremni objaviti njegove članke u obliku kakav je on želio, pa on svoj stav tamo nije mogao izložiti. U cjelini taj stav je proizlazio iz njegove orijentacije koja je naznačena u ovom radu.

Suradnici »Nove Evrope« nisu shvaćali realnost nacionalnih odnosa u Kraljevstvu SHS u periodu djelovanja Stjepana Radića, a daleko od širokih slojeva naroda nisu shvaćali ni dubinu nezadovoljstva tih slojeva sa novim stanjem, kao ni činjenicu da su oni u Hrvatskoj bili na rubu nasilne pobune, koja se mogla pretvoriti i pod utjecajem sovjetske revolucije također u spontanu revoluciju. Ona bi, tim više što nije bilo čvrste organizacije i vodstva, vjerojatno iskorištena za krvavi obračun i slamanje snaga hrvatskog naroda. Radić je bio toga svjestan i znao je da samo radikalnim zahtjevima može taj narod okupiti oko svoje stranke. On je i sam vjerovao da će takvim zahtjevima i sve većim izbornim pobjedama koje su pokazivale da je oko sebe okupio najveći dio hrvatskog naroda, moći naći saveznike u zemlji, kao i da će se evropska demokratska javnost zainteresirati za hrvatsko pitanje, te da će sve to pomoći da se ono zaista i riješi. Tokom vremena je uvidio da u zemlji ne može na svom programu naći dovoljno uporne saveznike, a da u Zapadnoj Evropi ne samo da nema podrške za rješavanje hrvatskog pitanja, nego da najvažniji politički faktori imaju malo informacija o hrvatskom narodu i hrvatskom pitanju i da su često krive. Zato je njegova taktika nakon 1925. godine bila orijentirana u tri smjera: 1. razgovarati u inozemstvu sa svakim tko želi s njime razgovarati i informirati ga o činjenicama, a i svojim stavovima o hrvatskom pitanju, i tako polako stvarati razumijevanje; 2. u Kraljevstvu SHS priznati Vidovdanski ustav i na sve načine raditi na onemogućavanju nasilja, bezakonja i korupcije u vladajućim krugovima i državnom aparatu i u savezu s drugim strankama boriti se za pravnu državu i demokratizaciju; 3. održati na okupu najšire slojeve naroda i raditi na gospodarskom, kulturnom i političkom organiziranju cijelog hrvatskog naroda, posebno seljaštva. Na taj način pripremati narod za (ali i svojim djelovanjem i stvarati) povoljnije prilike, kada će se moći uspješno postaviti zahtjevi za rješavanje hrvatskog pitanja i stvaranja demokratske i socijalne države. Pitanje je dakako da li su svi njegovi potezi i procjene bili uspješni i koliko. S obzirom na to pitanje najinteresantniji su komentari M. Čurčina o njegovoj djelatnosti, pa su njegove ocjene vrijedne pažnje.

Milan Čurčin je često vrlo oštro kritizirao Stjepana Radića, s više ili manje razumijevanja za njegovu djelatnost i opravdano ili ne, ali je nastojao biti objektivan, odn. nije prema njemu bio ni malo više oštar nego prema drugim ličnosti tadašnjeg političkog života. Bio je još puno oštrij prema Nikoli Pašiću i Radikalima.

I pored toga što je bio oštar kritičar Čurčin je priznavao drugima pravo na drukčije mišljenje. Bio je za raspravu sa argumentima (više od mnogih suradnika »Nove Evrope« koji za svoje teze nisu iznosili argumente) i toleranciju. Dokazivao je da je jedini i najbolji način propagiranja jugoslavenske ideje u narodu, stvaranje moderne, demokratske i efikasne državne uprave, koja će brigom za bolji život svih slojeva naroda, navesti narod da poštuje i zavoli tu državu. Zato je oštro i ogorčeno reagirao na izjave

Pašića i Pribičevića 1923. godine da je Kraljevstvo SHS »stečeno krvlju« i da se po cijenu krvi mora sačuvati. On je pisao da »jedinstvo i krv« neidu zajedno. Jedinstvo se nasiljem može samo kompromitirati i upropastiti, a ne održati.⁷⁴

Z u s a m m e n f a s s u n g

»NOVA EVROPA« ÜBER STJEPAN RADIĆ

/Die Zeitschrift »Nova Evropa« über Stjepan Radić (1920—1928)/

Mag. Branka Boban

In dieser Arbeit soll dargestellt werden, wie die bekannte Zeitschrift unitaristischer und mehr oder weniger liberaler Orientierung »Nova Evropa«, die zwischen 1920 und 1940 erschien, die politische Tätigkeit und die Standpunkte Stjepan Radićs kommentierte und beurteilte. Zuerst wurde ein chronologischer Überblick der Kommentare und Artikel gegeben, danach erfolgte der Versuch einer vergleichenden Analyse der Folgerungen und Standpunkte der Mitarbeiter der »Nova Evropa« und Stjepan Radićs zu einigen, damals höchst aktuellen internationalen politischen und gesellschaftlichen Verhältnissen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen. So wurde der Aufnahme der nationalen Frage vom theoretischen Standpunkt aus besondere Aufmerksamkeit gewidmet, aber auch der Verbindung des Begreifens dieser Frage in Beziehung zur Rolle der breitesten Volksschichten in der gesellschaftlichen Entwicklung und im politischen Leben, und schließlich auch der Meinung der Mitarbeiter der »Nova Evropa« und Stjepan Radićs zur Ideologie des Jugoslawismus und den nationalen Beziehungen innerhalb des Königreichs SHS (der Serben, Kroaten und Slowenen). Mit Rücksicht auf das zum Ausdruck gebrachte Unverständnis und die Kritik gegenüber Radićs Verfechten der Idee des Republikanismus, beziehungsweise seines Abkommens von dieser Idee, wurde auch ein Überblick von Radićs Auffassungen zur Volkssouveränität gegeben. Schließlich wird auch das Verhältnis der Mitarbeiter von »Nova Evropa« und von Stjepan Radić zur Bauernfrage gegeben.

Der allgemeine Schluß ist, daß die Autoren der Artikel mit Ausnahme von Milan Čurčin, die Standpunkte Stjepan Radićs schlecht kannten, besonders jene, die er schon vor dem I. Weltkrieg zum Ausdruck gebracht hatte. Zunächst war man geneigt, seine Fähigkeiten und sein Wissen zu unterschätzen, häufig glaubte man nicht an die Ehrlichkeit seiner Bemühungen, was auch an das Unverständnis seiner Taktik gegenüber gebunden war. Obwohl sie entgegengesetzte Standpunkte einnahmen, insbesondere in Bezug auf die nationalen Beziehungen im Königreich SHS, begannen sie ihn und sein Wirken schon vor dem Attentat und auch danach anzuerkennen.

⁷⁴ NE, X, br. 6, M. Čurčin, Krvavo jedinstvo, str. 168—70.

UDK 949.713

ISSN 0351-2142

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 24

ZAGREB

1991.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul.1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, tehnologije i informatike.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859 1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547 2 — 84 — 1984.

R A D O V I 24

Za izdavača
dr. Nikši Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

BOBAN mr. BRANKA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
BUDAK dr. NEVEN, Filozofski fakultet Zagreb
ČORALIĆ LOVORKA, prof. Demonjina 9 Zagreb
GOLDSTEIN dr. IVO, Filozofski fakultet Zagreb
GRGIN BORISLAV, Filozofski fakultet Zagreb
HRABAK dr. BOGUMIL, Filozofski fakultet Novi Sad
JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KEMBEROVIĆ HUSNIJA, prof. Sarajevo
KARAMAN dr. IGOR, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KOLAR DIMITRIJEVIĆ dr. MIRA, Filozofski fakultet Zagreb
KOSTELAC ANA, student Filozofski fakultet Zagreb
KRIŽAK TIMUR, student Filozofski fakultet Zagreb
LABAŠ RENATA, student Filozofski fakultet Zagreb
LEČEK SUZANA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
MIROŠEVIĆ dr. FRANKO, Školska knjiga, Zagreb
OČAK dr. IVAN, Kroflinova 38 Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
POLIĆ BOBIĆ dr. MIRJANA, Filozofski fakultet Zagreb
PRLENDER mr. IVICA, Filozofski fakultet Zagreb
STRČIĆ dr. PETAR, Arhiv JAZU Zagreb